

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

ZATRUDNIENIE W USŁUGACH WYBRANYCH KRAJÓW
ŚRODKOWOEUROPEJSKICH POD KONIEC NAKAZOWO-
ROZDZIELCZEGO SYSTEMU GOSPODARCZEGO

ROZWÓJ USŁUG RYNKOWYCH W WYBRANYCH KRAJACH
ŚRODKOWOEUROPEJSKICH W OSTATNIEJ DEKADZIE
ISTNIENIA NAKAZOWO-ROZDZIELCZEGO SYSTEMU
GOSPODARCZEGO

Andrzej Werwicki

Nr 10

1992

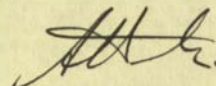

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

Z autorkim po zdo... 31.VII.1992

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**ZATRUDNIENIE W USŁUGACH WYBRANYCH KRAJÓW
ŚRODKOWOEUROPEJSKICH POD KONIEC NAKAZOWO-
ROZDZIELCZEGO SYSTEMU GOSPODARCZEGO**

**ROZWÓJ USŁUG RYNKOWYCH W WYBRANYCH KRAJACH
ŚRODKOWOEUROPEJSKICH W OSTATNIEJ DEKADZIE
ISTNIENIA NAKAZOWO-ROZDZIELCZEGO SYSTEMU
GOSPODARCZEGO**

Andrzej Werwicki

Nr 10

1992

**TERTIARY EMPLOYMENT IN SOME CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES AT THE END OF EXISTENCE OF
THE COMMANDED ECONOMY
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF MARKET SERVICES IN SOME CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES
IN THE LAST DECADE OF THE EXISTENCE OF COMMANDED ECONOMY (1980S)**

Z E S Z Y T Y

**INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
P A N**

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęсна (redaktor),

Alicja Breymeyer (zastępca redaktora),

Jerzy Grzeszczak,

Bronisław Czyż (sekretarz)

Opiniował do druku:

prof. dr Andrzej Stasiak

Adres redakcji:

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30,

tel. 26 19 31, 26 83 29; telefax 48 22 267 267

Redakcja techniczna i skład komputerowy:

Barbara Jaworska

Spis treści

Zatrudnienie w usługach wybranych krajów środkowoeuropejskich pod koniec nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego	5
Tertiary employment in some Central European countries at the end of existence of the commanded economy (summary)	18
Tabele	20
Ryciny	26
Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego (1980-1989)	33
Tendencies in the development of market services in some Central European countries in the last decade of the existence of commanded economy (1980s) (summary)	60
Tabele	61
Ryciny	70

Table 1

Year	Number of cases	Percentage of total cases
1990	10	10.0%
1991	15	15.0%
1992	20	20.0%
1993	25	25.0%
1994	30	30.0%
1995	35	35.0%
1996	40	40.0%
1997	45	45.0%
1998	50	50.0%
1999	55	55.0%
2000	60	60.0%
2001	65	65.0%
2002	70	70.0%
2003	75	75.0%
2004	80	80.0%
2005	85	85.0%
2006	90	90.0%
2007	95	95.0%
2008	100	100.0%

Zatrudnienie w usługach wybranych krajów środkowoeuropejskich pod koniec nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego

Krytycyzm z jakim spotyka się często stosowanie wskaźników zatrudnienia do analizy rozwoju usług, słuszny w tym sensie, że niektóre ich rodzaje, zwłaszcza ze sfery usług społeczno- kulturalnych, zatrudniają mniej ludzi niż by to wynikało z ich roli społecznej, w niczym nie zmienia faktu, że właśnie zatrudnienie stanowi jedyny obiektywny, porównywalny w czasie i przestrzeni miernik wyposażenia w usługi. Dlatego też, zdając sobie sprawę z niedostatków jakie niesie ze sobą stosowanie wskaźników zatrudnienia, przyjęto je jednak jako podstawę do zobrazowania różnic w poziomie rozwoju sektora usługowego w pięciu krajach środkowoeuropejskich: Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Polski, Rumunii i Węgier. Wykorzystane dane statystyczne pochodzą z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Przy grupowaniu danych według sfer i działów usług przyjęto zasadę stosowaną we wcześniejszych pracach autora (Werwicki 1982, 1987), polegającą na uznaniu za działalność usługowe wszystkich działów gospodarki narodowej poza rolnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, przemysłem wydobywczym i przetwórczym oraz budownictwem. W ten sposób poza zasięgiem analizy pozostała nie tylko cała sfera działalności stricte produkcyjnych, lecz także wszystkie usługi produkcyjne, w których zatrudnienie liczone było w omawianych krajach łącznie z zatrudnieniem w danym dziale gospodarki narodowej, dla którego te usługi są świadczone. Przedmiotem analizy będzie więc tylko podsystem usług konsumpcyjno-porządkowych, na który składają się trzy sfery usług: usługi rynkowe, usługi społeczno-kulturalne i służby. Z uwagi na niejednorodną szczegółowość statystyk poszczególnych krajów, koniecznością stało się włączenie służb do sfery usług społeczno-kulturalnych. Dalsza analiza zostanie więc przeprowadzona w podziale na dwie sfery działalności usługowych. Z konieczności powrócono więc do tradycyjnego podziału usług na materialne i niematerialne (Nowosielska 1972), lub jak proponują niektórzy autorzy do podziału usług na sektory trzeci i czwarty (Borchert 1980).

Regionalne zróżnicowanie struktur zatrudnienia rozpatrywane jest w pierwszym rzędzie krajami, zaś w obrębie poszczególnych krajów, w podziale na jednostki administracyjne pierwszego rzędu. W Czechosłowacji są to kraje, w Polsce - województwa, w NRD - Bezirki, w Rumunii - judete, a na Węgrzech - megye.

1. Zatrudnienie w usługach na tle zatrudnienia ogólnego i pozarolniczego

Pierwsze pytanie, jakie pojawia się w chwili podejmowania analizy zatrudnienia w usługach dotyczy jego wielkości bezwzględnej, a także jego względnej roli w całym zatrudnieniu analizowanej jednostki terytorialnej. Nie bez znaczenia pozostaje też jego udział w strukturze zatrudnienia pozarolniczego.

Największą bezwzględną liczbę zatrudnionych w usługach miała wśród badanych krajów Polska. W stosunku do ogółu zatrudnionych stanowiło to 34,2% (48,9% w stosunku do zatrudnienia pozarolniczego), podczas gdy udział zatrudnienia w rolnictwie i leśnictwie wynosił 30,2%, a w przemyśle z budownictwem aż 35,6% (tab. 1). Drugie miejsce pod względem absolutnego zatrudnienia w usługach zajmowała Niemiecka Republika Demokratyczna, z tą jednak zasadniczą różnicą w stosunku do Polski, że liczba ta stanowiła pośród badanych krajów także najwyższą wartość procentową w stosunku do ogółu zatrudnionych oraz w stosunku do zatrudnienia pozarolniczego: 46,0% i 51,5%. Wysokie udziały zatrudnienia usługowego w ogólnej liczbie zatrudnionych i w zatrudnieniu pozarolniczym, przy niewielkim stosunkowo zatrudnieniu bezwzględnym w usługach, posiadały także Czechosłowacja i Węgry. Najniższym udziałem zatrudnienia usługowego cechowała się Rumunia, zaledwie 25,2% ogółu pracujących oraz 39,3% zatrudnienia pozarolniczego. W rolnictwie Rumunii pracowało wówczas 36,8%, a w przemyśle aż 38,0% ogółu zatrudnionych. Porównując przedstawione liczby z danymi dla najbardziej rozwiniętych gospodarczo państw świata (tab. 2) można stwierdzić, że NRD, Czechosłowacja i Węgry weszły już na drogę postindustrialnego rozwoju gospodarki, podczas gdy Polska tkwiła jeszcze głęboko w etapie dominacji przemysłu, z dużym udziałem zatrudnienia rolniczego. Rumunia natomiast cechowała się strukturą zatrudnienia typową dla okresu przechodzenia od gospodarki rolniczej do przemysłowej.

Zróżnicowania międzynarodowe znajdowały swoje odbicie w zróżnicowaniach wewnętrznych poszczególnych krajów. Dla ich zobrazowania przeprowadzono klasyfikację jednostek terytorialnych opartą z jednej strony na udziałach zatrudnienia pozarolniczego odniesionych do wartości średniej dla badanych krajów, a na tym tle na udziałach zatrudnienia w przemyśle i budownictwie oraz w usługach, obliczonych w stosunku do całego zatrudnienia pozarolniczego, odniesionych również do odpowiednich krajowych wartości średnich. Jak ilustruje to schemat załączony do ryciny 1, średnie te, pozwoliły na wyróżnienie 9 klas jednostek, z których klasy 2, 5 i 8 mają charakter przejściowy między klasami czysto produkcyjnymi (klasy 1, 4, 7) a usługowymi (klasy 3, 6, 9). Klasy 1 i 2, o wybitnie rolniczym charakterze zatrudnienia, z najniższymi w badanych krajach udziałami zatrudnienia usługowego występują tylko w Rumunii, gdzie obejmują aż 29% jednostek terytorialnych (ryc. 1). Największy jednak jest w Rumunii udział klasy 4 o przemysłowo-rolniczej strukturze

zatrudnienia (33%). Poza Rumunią do tej klasy należy jeszcze tylko struktura zatrudnienia w woj. piotrkowskim w Polsce. Dalszych 6 judetów rumuńskich cechuje się przemysłową strukturą zatrudnienia (klasa 7), taką jak nasze woj. katowickie oraz 3 jednostki w północnych Węgrzech. Do klas o usługowej strukturze zatrudnienia (klasy 3, 6, 9) należało w Rumunii tylko 7 jednostek. Na odmiannę, klasa o wysokich udziałach zatrudnienia przemysłowego i usługowego zarazem (klasa 9) dominowała w NRD (53% jednostek) oraz w Czechosłowacji (50% jednostek). Towarzyszyła jej w tych krajach, niemal wyłącznie, zbliżona do niej klasa 8, o strukturze zatrudnienia pośredniej między wybitnie przemysłową a przemysłowo-usługową, często również występująca na Węgrzech. W Polsce strukturę klasy 8 miało tylko 5 województw. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że klasy struktur zatrudnienia: przemysłowo-usługowej lub przemysłowej z usługami typowe były także dla stolic wszystkich badanych krajów oraz dla większości jednostek terytorialnych obejmujących wielkie miasta, jak np. polskie województwa: krakowskie, poznańskie i wrocławskie. W Polsce najliczniej reprezentowana była struktura zatrudnienia klasy 6, przemysłowo-rolniczo-usługowej (30% jednostek). Dalsze 22% województw cechowało się rolniczo-usługową strukturą zatrudnienia (klasa 3). Tego rodzaju strukturę zatrudnienia miała jeszcze tylko jedna jednostka w Rumunii (Konstanca). Pozostałych 9 województw w Polsce miało strukturę zatrudnienia przemysłowo-rolniczą z usługami. Zatem NRD, Czechosłowację i Węgry można zaliczyć do krajów o harmonijnie rozwiniętych strukturach zatrudnienia. W Polsce natomiast dominowały struktury rolniczo-usługowe i przemysłowo-usługowe o wysokich udziałach zatrudnienia usługowego, wynikające z niedorozwoju innych, poza usługami, pozarolniczych funkcji produkcyjnych, w Rumunii zaś dominowały struktury rolnicze i przemysłowo-rolnicze.

Znakomitym uzupełnieniem i rozszerzeniem przedstawionego wyżej obrazu jest analiza procentowych udziałów zatrudnienia w usługach w ogólnej liczbie osób zawodowo czynnych. Najniższe były one w Rumunii, w której tylko w 1/4 jednostek terytorialnych wielkość zatrudnienia w usługach przekraczała krajową wartość średnią, a tylko w dwóch przekraczała średnią dla badanych krajów (Bukareszt i Konstanca). Oznacza to, że aż w 31 jednostkach procentowy udział zatrudnienia w usługach nie przekraczał wielkości 25%. Długoletnie różna sytuacja panowała w NRD i w Czechosłowacji, w których we wszystkich jednostkach terytorialnych procentowy udział zatrudnienia w usługach przekraczał średnie wartości dla badanych krajów ogółem, a w większości jednostek nawet znacznie je przewyższał, przekraczając tym samym i tak wysokie średnie krajowe. Pozycję pośrednią w zakresie udziałów zatrudnienia usługowego zajmowały Polska i Węgry. W Polsce, średnią wartość międzynarodową, niewiele tylko przewyższającą średnią krajową, przekraczało 30% województw (15), na Węgrzech zaś średnią międzynarodową przekraczało aż 55% jednostek terytorialnych. W Polsce dominowały województwa o udziałach zatrudnienia usługowego poniżej 30% (aż 22 jednostki) występujące w centrum i na wschodzie kraju (ryc. 2). Wskazuje to na istnienie prawidłowości polegającej na tym, że im wyższe są średnie krajowe udziały zatrudnionych w usługach, tym większa liczba

Jednostek terytorialnych cechuje się ich udziałami wyższymi od średniej międzynarodowej. Ponadto można także zauważyć, że w bezpośrednim sąsiedztwie stolic, będących z natury największymi skupieniami usług, występują zazwyczaj jednostki o znacznie niższych udziałach zatrudnionych w usługach.

Przeprowadzona wyżej analiza zróżnicowania badanych krajów z punktu widzenia struktur zatrudnienia jest z natury swej bardzo zgeneralizowana. Jednostki terytorialne stanowiące jej podstawę są obszarowo bardzo duże, zwłaszcza w Czechosłowacji i często obejmują równocześnie obszary funkcjonalnie zróżnicowane. Uzyskanie bardziej szczegółowego obrazu zróżnicowań nie było jednak możliwe w przyjętej skali opracowania, a ponadto nie było także zamierzone. Celem była bowiem próba odpowiedzi na pytanie, czy istnieje w ogóle możliwość ustalenia w miarę obiektywnych prośbierzy pozwalających na określenie w skali międzynarodowej poziomu rozwoju usług w jakimś kraju. Dotychczasowe postępowanie analityczne wskazuje na istnienie takiej możliwości, co najmniej w zakresie zatrudnienia usługowego.

2. Struktura zatrudnienia w usługach

Poszczególne kraje, bardziej jeszcze niż udział zatrudnienia w usługach na tle całego zatrudnienia, różnicuje jego struktura. Bez obawy popełnienia błędu można już na wstępie powiedzieć, że im wyższy jest poziom rozwoju jakiegoś kraju, zarówno gospodarczy jak i kulturalny, tym niższy jest w nim udział usług rynkowych w całym zatrudnieniu w usługach, i na odwrót, im niższy jest poziom rozwoju tym udział tej sfery usług jest wyższy (tab. 3). W Czechosłowacji na przykład, w sferze usług rynkowych zatrudnionych było niecałe 55% pracowników sektora usługowego, co równocześnie oznacza, że ponad 45% z nich działało w sferze usług społeczno- kulturalnych i służb. Zbliżone wielkości miała także NRD. Natomiast w Polsce i w Rumunii udział pracowników sfery usług rynkowych przekraczał 60% ogółu zatrudnienia usługowego, co oznacza, że pracownicy sfery usług społeczno-kulturalnych i służb nie stanowili nawet 40% tego zatrudnienia. Różnice w wielkości dwóch podstawowych sfer usług wynikające z ich udziałów w sumie zatrudnienia usługowego znajdują potwierdzenie także w liczbie pracowników tych sfer przypadających na 1000 mieszkańców, o czym szerzej będzie jeszcze mowa.

Wewnętrzne zróżnicowanie poszczególnych krajów z punktu widzenia struktury zatrudnienia usługowego było niewielkie, lecz bardzo charakterystyczne. Dominowały na ogół udziały zbliżone do średnich krajowych. Większe odchylenia od nich występowały tylko w jednostkach terytorialnych obejmujących wielkie miasta - centra działalności kulturalnej i administracyjnej - w których udział sfery usług rynkowych był zazwyczaj znacznie niższy niż na obszarach sąsiednich. Sprawdza się to zwłaszcza w przypadku Polski, ale dotyczy także NRD, Rumunii i Węgier (ryc. 3). Tylko w Czechosłowacji, wyższe od otoczenia udziały

zatrudnienia w sferze usług rynkowych miały zarówno Praga jak i Bratysława. Wyższe od średnich krajowych były także zazwyczaj udziały usług rynkowych w obszarach skupiających przemysł ciężki oraz obejmujących porty morskie lub graniczne stacje przeladunkowe, a także deficytowe w usługi społeczno-kulturalne obszary rolnicze.

2.1. Struktura zatrudnienia w usługach rynkowych

Udział usług rynkowych w ogóle zatrudnienia usługowego jest zawsze wyższy od zatrudnienia w pozostałych sferach usług, niezależnie od kraju i systemu społeczno-gospodarczego. Decyduje o tym w głównej mierze zatrudnienie w obrocie towarowym, który jest podstawowym, a z punktu widzenia ludności - najważniejszym działem usług rynkowych. W lepiej rozwiniętych krajach środkowoeuropejskich jego udział wynosił około 40% zatrudnienia w sferze usług rynkowych, czyli około 10% ogółu pracujących (Węgry, Czechosłowacja i NRD). W Polsce oraz Rumunii spadał on jednak poniżej 35% zatrudnienia w usługach rynkowych (tab. 4), czyli do poziomu 5-7% ogółu zawodowo czynnych w danym kraju. W wysoko rozwiniętych krajach zachodnich udział obrotu towarowego waha się zazwyczaj w granicach 14-20% ogółu zawodowo czynnych (tab. 2).

Drugim pod względem wielkości zatrudnienia działem usług rynkowych, niewiele tylko ustępującym obrotowi towarowemu był transport wraz z łącznością. Pracowało w nim około 30% zatrudnionych omawianej sfery. Pośród badanych krajów najwyższym udziałem pracowników transportu i łączności cechowały się Węgry i Rumunia, najniższymi zaś Czechosłowacja i NRD (tab. 4.). W stosunku do ogółu zawodowo czynnych udział pracowników transportu i łączności wahał się w granicach 5- 8%, był więc nieco wyższy niż w wysoko rozwiniętych krajach zachodnich.

W grupie tzw. pozostałych usług rynkowych zatrudnienie było kształtowane przez dwa działy: usługi bytowe oraz komunalne. Wśród badanych krajów najlepiej rozwinięte usługi bytowe miały NRD i Polska, najslabiej natomiast Rumunia. Usługi komunalne skupiały się głównie w miastach, poza którymi ich znaczenie w strukturze zatrudnienia było znikome. W sumie, tzw. pozostałe działy usług rynkowych zatrudniały na ogół także około 1/3 pracowników tej sfery usług. Wyjątkiem wśród badanych krajów były w tym względzie tylko Węgry o bardzo niskim zatrudnieniu w tej grupie usług.

Stwierdzono istnienie 12 regionalnych kombinacji zatrudnienia w usługach rynkowych. Ich występowanie, pomimo pozornego chaosu, cechuje się prawidłowościami wynikającymi z wielkości zatrudnienia w poszczególnych działach. Jeżeli w jakimś kraju zatrudnieni w obrocie towarowym stanowili największą liczebnie grupę, wówczas najliczniejsze były w nim jednostki terytorialne, w których obrót towarowy w kombinacji z tzw. pozostałymi działami usług rynkowych stanowił element dominujący (NRD, Czechosłowacja), zaś w krajach,

w których zatrudnienie w obrocie towarowym oraz transporcie i łączności były prawie równe, najliczniejsze były jednostki, w których dominowało zatrudnienie w tych dwóch działach (Polska, Rumunia). W tych krajach liczne były także jednostki o bardzo wysokim zatrudnieniu w tzw. pozostałych działach usług rynkowych. Najczęściej były to jednostki o charakterze rolniczym, o niskich udziałach transportu oraz deficycie handlu, lub też jednostki o niskich udziałach zatrudnienia w usługach rynkowych w ogóle, np. wielkie miasta, w których istotne znaczenie mają usługi z działów rzadko występujących, przy równoczesnym deficycie handlu i usług transportowo-łącznościowych. Pewne prawidłowości wiążą się także ze strukturą zatrudnienia ogólnego. W krajach o wysokich udziałach zatrudnienia usługowego (NRD i Czechosłowacja) kompozycja klas strukturalnych jest inna niż w krajach o jego niskich udziałach (Polska, Rumunia).

2.2. Struktura zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych i służbach

Głównymi składnikami sfery usług społeczno-kulturalnych i służb są w sensie zatrudnienia nauka z oświatą, służba zdrowia z opieką społeczną oraz administracja państwowa, centralna i regionalna. Statystyki badanych krajów nie pozwalają na ogół zupełnie na wydzielenie administracji, zaś w przypadku NRD dane regionalne również dla nauki z oświatą oraz służby zdrowia z opieką społeczną mają charakter tylko szacunkowy. Dane dla Węgier nie pozwalają nawet na wydzielenie w skali kraju żadnego z działów usług społeczno-kulturalnych. W tej sytuacji w analizie struktury zatrudnienia sfery usług społeczno-kulturalnych badanych krajów operować można więc tylko trzema grupami zawodowymi: nauką wraz z oświatą, służbą zdrowia wraz z opieką społeczną oraz pozostałymi działami omawianej sfery.

Jeśli nie brać pod uwagę ostatniej z wymienionych grup, wówczas najliczniej reprezentowaną grupą usług społeczno-kulturalnych byli pracownicy nauki i oświaty, zdominowani zresztą przez pracowników oświaty. W Polsce oraz Rumunii grupa ta obejmowała ponad 40% ogółu zatrudnionych w tej sferze, a w Czechosłowacji i NRD - około 30%. Różnicowanie w zakresie względnej wielkości zatrudnienia w służbie zdrowia i opiece społecznej, drugim pod względem ważności działem usług społeczno-kulturalnych, było w badanych krajach niewielkie i wahało się w granicach 25,6-29,4% ogółu zatrudnionych w omawianej sferze (tab. 5). Istotne natomiast różnice można prześledzić w wielkości grupy pracowników tzw. pozostałych działów usług społeczno-kulturalnych i służb: od 27,5% w Polsce do 44,6% w Czechosłowacji. Na liczebność tej grupy w zasadniczy sposób wpływa wielkość zatrudnienia w służbach, czyli w administracji, sądownictwie i pokrewnych grupach

zawodowych. W Czechosłowacji pracownicy służb stanowili 29%, a w Rumunii aż 46,8% zatrudnionych w grupie tzw. pozostałych działów; w Polsce tylko 5,6%. Istotną część grupy stanowili także pracownicy kultury (ok. 15%) oraz związani ze sportem, turystyką i rekreacją.

Regionalne zróżnicowania wewnętrzne badanych krajów z punktu widzenia struktur zatrudnienia w sferze usług społeczno- kulturalnych i służb wiązały się także z wielkością względną poszczególnych grup zawodowych. Im wyższy był średni udział jakiejś grupy w danym kraju, tym częściej występowały w nim jednostki zdominowane przez zatrudnienie w tej właśnie grupie. Najlepszą ilustracją tego stwierdzenia jest Rumunia, o najwyższym wśród badanych krajów udziale zatrudnionych w nauce z oświatą. W rezultacie, struktura zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych i służbach wszystkich jednostek terytorialnych Rumunii była zdominowana przez zatrudnienie w tym dziale, przy czym tylko w dwóch jednostkach (na 41 istniejących) współdominowało z nim zatrudnienie w tzw. pozostałych działach. Zatrudnienie w służbie zdrowia, niższe ogólnie w Rumunii niż średnio w badanych krajach, w 34 jednostkach przekraczało jednak średnią wartość krajową, co wskazuje, że w skali krajowej ten dział usług rozmieszczony był względnie równomiernie. Dużą jednolitością struktur zatrudnienia w sferze usług społeczno- kulturalnych cechowała się także Czechosłowacja, w której dominowała zawsze grupa tzw. pozostałych usług (co należy wiązać z rozbudowaną administracją), niekiedy w połączeniu z nauką i oświatą (na Słowacji), lub też ze służbą zdrowia (północno-zachodnie Czechy). W NRD, kraju o bardzo wysokim udziale usług społeczno-kulturalnych i służb w ogóle zatrudnienia usługowego, w większości jednostek terytorialnych (12 na 15 istniejących) współdominowały dwa działy omawianej sfery usług: nauka z oświatą oraz tzw. pozostałe. W reszcie jednostek dominowało zatrudnienie w grupie tzw. pozostałych. Krajem najbardziej zróżnicowanym z punktu widzenia struktur zatrudnienia w sferze usług społeczno-kulturalnych i służb była Polska, w której w omawianej sferze dominowało zatrudnienie w nauce i oświacie. Ta właśnie grupa zawodowa zdominowała struktury zatrudnienia aż w 48 województwach (na 49 istniejących). W dwóch z nich współdominowało zatrudnienie w służbie zdrowia, a w 7 - zatrudnienie w tzw. pozostałych usługach społeczno-kulturalnych, które ponadto dominowało niepodzielnie w ostatnim z istniejących województw. Wewnętrzne zróżnicowanie terytorialne Polski w znacznej mierze wiązało się z różnicami w poziomie wyposażenia w usługi społeczno-kulturalne w stosunku do średniej krajowej. W wielu bowiem województwach liczne było także zatrudnienie w służbie zdrowia, ale w większości przypadków nie przekraczało ono średniej międzynarodowej, podobnie jak to miało miejsce w Rumunii. Dla Węgier, kraju o stosunkowo wysokim udziale zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych i służbach, z braku odpowiednich danych, nie można było przeprowadzić takiej analizy wewnętrznego zróżnicowania.

3. Zatrudnienie usługowe a liczba ludności

Zaspokojenie popytu na usługi zależy nie tylko od bezwzględnej liczby osób zaangażowanych w działalnościach usługowych, lecz także od relacji jaka zachodzi między ilością zatrudnionych w usługach a liczbą ludności danego obszaru. Samo zaś zapotrzebowanie na usługi jest ponadto wypadkową zamożności społeczeństwa, modelu jego życia, a także - poziomu jego aktywności zawodowej. Jednoznaczne ustalenie wszystkich tych zależności nie jest możliwe przy obecnym stanie wiedzy na ten temat. Ich istnienie nie ulega jednak wątpliwości. Potwierdza to także rycina 4. W przypadku wysoko rozwiniętych gospodarczo krajów, o których powszechnie sądzi się, że całkowicie zaspokajają popyt na usługi, zauważyć można wyraźnie związek między wskaźnikiem aktywności zawodowej a udziałem osób zawodowo czynnych w usługach oraz zamożnością społeczeństwa: im zamożniejszy jest kraj oraz wyższa aktywność zawodowa jego ludności, tym wyższy bywa w nim udział osób zawodowo czynnych w usługach. W pewnym sensie można się także domyślać wpływu, jaki model życia wywiera na wielkość zatrudnienia w usługach; w krajach znanych np. z oszczędności i gospodarności, jak Szwecja, RFN czy Szwajcaria, udział osób czynnych zawodowo w usługach jest niższy niż w innych krajach o podobnym standardzie ekonomicznym (USA, Francja, Wielka Brytania). Kraje Europy Środkowej będące przedmiotem niniejszego opracowania, z racji niedorozwoju sektora usługowego nie wykazują w pełni takich prawidłowości jak omawiane uprzednio kraje zachodnioeuropejskie. W pewnym zakresie zauważa się związek pomiędzy stopniem zamożności społeczeństw a udziałem zatrudnionych w usługach, przy czym wyróżnić można dwie grupy krajów: pierwszą o wyższym standardzie życia (Węgry, Czechosłowacja i NRD) i drugą o niższym jego poziomie (Polska, Bułgaria, Rumunia). W zakresie stopnia aktywności zawodowej ludności obie grupy krajów nie różnią się, co więcej, w obu występuje ten sam zakres jego zróżnicowania (od ok. 45% do ok. 50%). Na tej podstawie można zaryzykować hipotezę, że wielkość zatrudnienia usługowego w krajach cechujących się deficytem działalności usługowych zależała w głównej mierze od poziomu rozwoju gospodarczego kraju i liczby jego ludności, nie miała natomiast związku ze wskaźnikiem jej aktywności zawodowej. Wskazuje to z jednej strony na niedoceniającie w tych krajach wpływu stopnia aktywności zawodowej ludności na wzrost zapotrzebowania na niektóre usługi - co za tym idzie - regulowanie wielkości zatrudnienia usługowego tylko w oparciu o liczbę ich ludności i jej materialne możliwości, z drugiej jednak strony, stanowi ułatwienie w analizie stopnia zaspokojenia popytu na usługi.

Liczba osób zatrudnionych w usługach badanych krajów wahała się w granicach od 126 osób na 1000 mieszkańców w Rumunii, do 228 osób na 1000 mieszkańców w NRD. Można by więc powiedzieć, że w NRD stopień zaspokojenia popytu na usługi był niemal dwukrotnie wyższy niż w Rumunii, nie biorąc jednak pod uwagę faktu, iż popyt na usługi zależy nie tylko od poziomu życia ludności, lecz także od podaży usług, czyli możliwości skorzystania przez

człowieka z usług dla zapewnienia racjonalnego użytkowania dóbr materialnych jak i własnego czasu. W Czechosłowacji stopień zaspokojenia popytu na usługi jest zbliżony do poziomu NRD, a w Polsce do poziomu Rumunii. Węgry zajmowały pozycję pośrednią (tab. 3).

Wewnętrzne zróżnicowanie poszczególnych krajów odzwierciedlało ogólny poziom zaspokojenia popytu na usługi (ryc. 5). W NRD na przykład, na 1000 mieszkańców przypadało we wszystkich jednostkach terytorialnych co najmniej 200 zatrudnionych w usługach, czyli tyle, ile w pozostałych krajach osiągały właściwie tylko stolice, w Czechosłowacji natomiast liczba zatrudnionych w usługach wahała się w przedziale 150-200 osób na 1000 mieszkańców. Z drugiej zaś strony, w Rumunii w ponad 11 z istniejących 41 jednostek terytorialnych liczba ta spadała poniżej 100 osób na 1000 mieszkańców, a w dalszych 24 była również niższa od średniej krajowej, mimo iż wahała się w granicach 100-125 osób na 1000 mieszkańców. Te średnią przekraczało tylko zatrudnienie w 6 jednostkach, w tym w Konstancy wynosiła ponad 150 osób, a w Bukareszcie ponad 200 osób na 1000 mieszkańców. Polskę i Węgry cechowało większe zróżnicowanie przestrzenne: wymieszanie jednostek o zatrudnieniu w usługach zbliżonym do średniej dla badanych pięciu krajów z jednostkami deficytowymi w usługach. Te ostatnie, o zatrudnieniu w usługach nie przekraczającym 150 osób na 1000 mieszkańców pokrywały niemal całą północno-wschodnią i centralną Polskę oraz środkowe i północne Węgry. Natomiast stolice obu tych krajów cechowało zatrudnienie usługowe przekraczające 250 osób na 1000 mieszkańców.

Występowanie w niektórych krajach, czy też ich częściach niskich wartości zatrudnienia usługowego w stosunku do liczby ludności wynikało z przyczyn związanych z ich ogólnym poziomem gospodarczym, przejawiającym się głównie w niedorozwoju sfery usług społeczno-kulturalnych. Poziomy rozwoju sfery usług rynkowych były w badanych krajach znacznie mniej zróżnicowane, zaś poszczególne kraje były wewnętrznie bardziej jednorodne. Poza NRD i Czechosłowacją, cechującymi się przeważnie zatrudnieniem w usługach rynkowych przekraczającym 100 osób na 1000 mieszkańców, a więc powyżej średniej dla badanych krajów ogółem, wartości takie osiągały tylko stolice, regiony portowe oraz wysoce zurbanizowane. Bardzo niskie wartości (poniżej 80 osób na 1000 mieszkańców) cechowały natomiast obszary rolnicze Polski i Rumunii, a także regiony sąsiadujące bezpośrednio z wielkimi miastami, stanowiące niejako ich obszary ciężenia. Zatrudnienie w sferze usług społeczno-kulturalnych i służb NRD oraz w całej Czechosłowacji przekraczało również średnią wartość dla badanych krajów. Z zasady przekraczało ono 80 osób na 1000 mieszkańców. W pozostałych badanych krajach, takie wartości osiągały tylko stolice, a niekiedy także (w Polsce) jednostki terytorialne, na obszarze których położone były wielkie miasta będące siedzibami wielu instytucji naukowych i kulturalnych (Kraków, Wrocław). Inne regiony wielkomiejskie oraz wypoczynkowe w Polsce i na Węgrzech cechowały się wartościami zbliżonymi do średniej. Pozostałe obszary Polski i Węgier, a w Rumunii niemal połowę jednostek terytorialnych (18) cechowały względnie niskie wskaźniki zatrudnienia

w usługach społeczno-kulturalnych i służbach (40-60 osób na 1000 mieszkańców). Druga połowa jednostek terytorialnych Rumunii, położona we wschodniej i południowej części kraju, cechowała się skrajnie niskim zatrudnieniem w usługach społeczno-kulturalnych (poniżej 40 osób na 1000 mieszkańców). W Polsce również niskie wskaźniki występowały tylko w trzech jednostkach.

4. Typy jednostek terytorialnych z punktu widzenia wyposażenia w usługi, mierzonego wielkością zatrudnienia usługowego

Zaprezentowane dotąd rozważania miały charakter głównie analityczny, wynikający z natury ich przedmiotu, a także z faktu iż obejmowały one aż 5 krajów, których dokładne poznanie nie było możliwe w krótkim czasie jakim dysponował autor. Stąd niekiedy lakoniczność warstwy wyjaśniającej dotychczasowej analizy. Stanowi ona jednak podstawowy materiał pozwalający przeprowadzić w skali międzynarodowej typologię jednostek terytorialnych badanych krajów.

Mimo iż reprezentowały one zbliżone systemy polityczno- gospodarcze, różniły się jednak znacznie pod względem poziomu rozwoju ekonomicznego. To zróżnicowanie sprawiało, iż również pod względem poziomu rozwoju działalności usługowych różniły się one poważnie między sobą (ryc. 6). Wyznaczenie usługowych typów funkcjonalnych jednostek terytorialnych wykonano na podstawie wcześniej zaprezentowanych klasyfikacji struktur zatrudnienia ogólnego i usługowego, które zgeneralizowano do mniejszej liczby klas wynikających tylko z porównania ze średnimi międzynarodowymi dla badanych krajów (tab. 6). Pozwoliło to bowiem na większą przejrzystość typologii i porównywalność międzynarodową wyróżnionych typów. W przeprowadzonej typologii wykorzystano także wskaźniki liczby pracowników sektora usługowego na 1000 mieszkańców oraz udziału zatrudnionych w sektorze usługowym w ogólnej liczbie zawodowo czynnych w danej jednostce terytorialnej. Odpowiednie wartości graniczne włączono także do tabeli 6. Na podstawie tak sformułowanego założenia można było na badanym obszarze wyróżnić 6 usługowych typów jednostek terytorialnych. Oto one:

Typ I - o przemysłowej lub przemysłowo-usługowej strukturze zatrudnienia ogólnego oraz o zatrudnieniu usługowym przekraczającym 35% ogółu pracujących. Na 1000 mieszkańców przypada w nim ponad 200 pracowników sektora usługowego. W sferze usług rynkowych dominujące znaczenie odgrywa handel (z wyjątkiem Warszawy), najczęściej w połączeniu z tzw. pozostałymi działami tej sfery, niekiedy także w połączeniu z transportem (Budapeszt). W sferze usług społeczno-kulturalnych i służb największe znaczenie odgrywa zazwyczaj oświata wraz z nauką, a niekiedy tzw. pozostałe działy tej sfery. Do typu I należą w badanych

krajach 21 jednostek terytorialnych, występujących głównie w NRD. W pozostałych, do tego typu należą tylko pojedyncze jednostki. Najczęściej są to ich stolice (Budapeszt, Bukareszt, Praga i Warszawa).

Typ II - o przemysłowej lub przemysłowo-usługowej strukturze zatrudnienia ogólnego oraz o zatrudnieniu w usługach przekraczającym 35% ogółu pracujących, a więc w tych zakresach identyczny z typem I. Różni się jednak od niego niższą liczbą pracowników usługowych, nie przekraczającą na ogół 200 osób na 1000 mieszkańców. W sferze usług rynkowych największą rolę odgrywa handel (NRD, Węgry, Czechosłowacja), niekiedy transport lub też tzw. pozostałe działy tej sfery (Polska), dominujące zazwyczaj pojedynczo. W sferze usług społeczno-kulturalnych i służb, podobnie jak w typie I dominuje oświata z nauką oraz tzw. pozostałe działy sfery. Do typu II należy 25 jednostek terytorialnych, skupionych głównie w Czechosłowacji. Poza nią występują one także w Polsce (jednostki obejmujące zazwyczaj wielkie miasta) oraz na Węgrzech.

Typ III - o wybitnie przemysłowej strukturze zatrudnienia ogólnego i średnich udziałach zatrudnienia usługowego (25- 30%). Na 1000 mieszkańców przypada w nim najwyżej 200 pracowników sektora usługowego, często jednak mniej niż 150. W sferze usług rynkowych dominuje zazwyczaj transport, najczęściej wspólnie z innym działem tej sfery: z obrotem towarowym na Węgrzech, a z tzw. pozostałymi działami w Polsce. W sferze usług społeczno-kulturalnych i służb zdominowany jest przez oświatę. W przypadku Węgier, struktura usług społeczno-kulturalnych jest nieznana. Do typu III należy 14 jednostek położonych w Polsce, na Węgrzech i w Rumunii, obejmujących wielkie skupiska przemysłowe.

Typ IV - o przemysłowo-rolniczo-usługowej strukturze zatrudnienia ogólnego, z udziałami zatrudnienia usługowego przekraczającymi 25% ogółu zawodowo-czynnych, najczęściej jednak nie przekraczającymi wartości 35%. Na 1000 mieszkańców przypada w nim najwyżej 200 pracowników sektora usługowego. W sferze usług rynkowych dominuje transport lub tzw. pozostałe jej działy, zaś w sferze usług społeczno-kulturalnych i służb dominuje zazwyczaj oświata (niekiedy wraz z nauką). Inne działy tej sfery są rzadko reprezentowane. Do IV typu należy 20 jednostek. Głównym ich skupiskiem jest Polska (15 jednostek). Na Węgrzech należą do niego trzy jednostki. Pojedynczo występują one także w NRD i Rumunii.

Typ V - o przemysłowo-rolniczej strukturze zatrudnienia ogólnego z udziałami zatrudnienia usługowego rzadko przekraczającymi wielkość 25%, nigdy jednak nie osiagającymi wartości 35%. Na 1000 mieszkańców przypada w nim zazwyczaj poniżej 150 pracowników sektora usługowego. W sferze usług rynkowych dominuje transport (Rumunia) lub też transport wraz z tzw. pozostałymi działami sfery. W sferze usług społeczno-kulturalnych i służb zdominowany przez oświatę. Do typu V należy 31 jednostek terytorialnych głównie w Rumunii (18) i Polsce (10 jednostek).

Typ VI - o rolniczej (Rumunia) lub rolniczo-usługowej (Polska) strukturze zatrudnienia ogólnego i o zatrudnieniu usługowym nie przekraczającym 25% ogółu zatrudnionych. Na 1000 mieszkańców przypada w nim poniżej 150 pracowników sektora usługowego. W sferze usług rynkowych zdominowany przez transport lub tzw. pozostałe działy tej sfery, czyli deficytowy w handel. W sferze usług społeczno-kulturalnych i służb całkowicie zdominowany przez oświatę. Do typu VI należy 25 jednostek położonych w dwóch krajach: Rumunii (14 jednostek) i w Polsce (11 jednostek).

Z przedstawionej typologii wynika, że w sektorze działalności usługowych najważniejszymi wyróżnikami są obrót towarowy i transport w sferze usług rynkowych oraz oświata z nauką w sferze usług społeczno-kulturalnych i służb. Obok poziomu uprzemysłowienia stanowią one najczęściej o zaliczeniu jednostki terytorialnej do odpowiedniego typu. Zaskakujący jest fakt, że w żadnej z analizowanych jednostek służba zdrowia nie była do tego stopnia rozwinięta, aby można było wyróżnić typ cechujący się jej dominacją w sferze usług społeczno-kulturalnych. Wynika z tego, że służba zdrowia jest rozmieszczona prawie równomiernie we wszystkich badanych krajach.

Najbardziej jednolitym poziomem rozwoju sektora usługowego cechowała się NRD i Czechosłowacja, przy równoczesnym wysokim poziomie rozwoju sektora produkcyjnego. W każdym z tych państw występowały tylko dwa typy jednostek. Bardziej zróżnicowane były Węgry i Rumunia, natomiast najbardziej zróżnicowana była Polska, w której występowały wszystkie wyróżnione typy jednostek.

*
* *
*

Analizy przeprowadzone w niniejszym opracowaniu wskazują, że ogólny poziom rozwoju sektora usługowego, mierzony wielkością zatrudnienia był najwyższy w NRD i Czechosłowacji, krajach najwyżej rozwiniętych gospodarczo, które na dodatek uniknęły takich zniszczeń wojennych, jakie były udziałem Polski. Nic więc dziwnego, że również wewnątrz były najmniej zróżnicowane. Najniższym wśród badanych krajów poziomem rozwoju sektora usługowego cechowała się Rumunia. Polska i Węgry zajmowały pozycje pośrednie, ponadto cechowały się równoczesnym występowaniem typów jednostek o rozwiniętych usługach oraz jednostek o bardzo niskim rozwoju sektora usługowego.

Bibliografia

Borchert J.G., 1980, *Geographie van de tertaire sector*, Utrecht.

Nowostelska E., 1972, *Zróżnicowanie popytu i podaży usług w układzie wojewódzkim (Differentiation of the demand on and supply of services in the voivodship pattern)*, Biul. KPZK PAN, 73.

- Werwicki A., 1982, *Geografia usług funkcjonalnego makroregionu Warszawy. Założenia badawcze. (Geography of services in the functional macroregion of Warsaw. Research assumptions)*. Biul. Inf. IGiPZ PAN, 38, 133-148.
- Werwicki A., 1987, *Geografia usług makroregionu funkcjonalnego Warszawy (Geography of services in the macroregion of Warsaw)*, Dok. Geogr., 1, 1987, 92.

Źródła statystyczne

Evi Nepszamlalas, 1980

Population census of Romania in 1977. Table: Recensământne populației și locuitorilor 1977 (Active population by judets)

Rocznik Statystyczny GUS 1980, 1981, (Statistical Yearbook 1980, 1981)

Statistická Rocenka 1982

Statistisches Jahrbuch 1982

Struktura zatrudnienia ludności zawodowo czynnej w Polsce w 1980 r. według województw. Materiały Departamentu Zatrudnienia GUS.

Területi statisztikai evkongr. Budapest, 1981

Tertiary employment in some central European countries at the end of existence of the commanded economy

Summary

The study concerns 5 countries (Czechoslovakia, German Democratic Republic, Poland, Romania and Hungary) of which one in the meantime ceased to exist politically. The informative basis of the study are national statistics for the area in question. The paper consists of a general introduction, four chapters, six tables containing the countries totals and six figures presenting the international and internal differentiation of the analysed countries in respect of the discussed phenomena.

The author, being aware of limitations of an application of employment data, accepted them however as the only objective, comparable in time and space informations allowing for an international comparison in respect of endowment with services. The data used have been collected for the turn of the decades 1970 and 1980. Grouping of the data into spheres and branches of services originate from the author's earlier studies (Werwicki 1982, 1987). The regional differentiation of employment structures has been discussed first of all by countries and secondly, inside them, by the first order administrative units.

In the first chapter there has been discussed employment in services on the background of the gross and non-agricultural employment. The data for the discussion have been collected in tables 1 and 2. They show that the absolute numbers of persons employed in services depend on the size of population of the respective country, while their share in the gross and non-agricultural employment - on the degree of industrialisation and urbanisation. The internal differentiation in respect of the discussed phenomena were a reflection of the international differences (Figs. 1, 2).

Chapter two concerns structures of the service employment. Two structures have been analysed: structure of employment in the sphere of market services (Tables 3, 4, Fig. 3) and structure of employment in the sphere of socio-cultural services (Tables 3, 5). Both have been discussed in international and regional dimension. It appeared that particular countries are often more diversified by the structure of tertiary employment than by its shares in the gross and non-agricultural employment. The share of market services, in general, is the lowest in countries with highest level of economic development, and opposite, the share of employment in socio-cultural services is the lowest in less developed countries (Fig. 4). Among the countries in question, to the developed countries belong Czechoslovakia and the then existing GDR. Romania represented the lowest level of economic development, while Poland and Hungary represented intermediate levels.

Chapter three contains analyses of the relations between service employment and population (Table 3, Figs. 4, 5). Both, in the countries studied and in the most developed western countries taken into account there seems to exist a clear relation between the standards of living and of part played by service activities in their employment structures. Among the studied countries, again, the then existing GDR had the highest service employment per 1000 inhabitants, while Romania - the lowest. Czechoslovakia, Hungary and Poland represented intermediate positions (Fig. 5).

In the closing chapter of the present paper, the author presents a typology of territorial units based on the level of development of services measured by means of the service employment (Table 6, Fig. 6). He distinguished six types of units, representing different structures of the tertiary employment on the background of the level of economic development. Types I and II represent units with a gross employment structures dominated by industry or industry and services, with high indices of absolute size of tertiary employment per 1000 inhabitants and high shares of employment in the sphere of socio-cultural services. Such units dominated in the GDR and Czechoslovakia. Sporadically they appeared also in Poland and Hungary (Fig. 6). Type III, typical for Hungary represents units with service employment structures intermediate between types I and II, and types IV, V, and VI, characterised by high shares of agricultural employment and diminishing employment in services. The last ones were typical for eastern parts of Poland and for most administrative units in Romania.

Tabela 1. Struktura zatrudnienia ogólnego ok. 1980 r. (wybrane kraje środkowoeuropejskie)
Structure of the gross employment in some Central European countries about 1980

Kraj Country	Rok Year	Zawodowo czynni Persons professionally active									
		Ogółem w tys. osób Total number in thou- sands	w rolnictwie in agriculture		poza rolnictwem outside agriculture				usługi services		
			w tys. osób in thou- sands	% % ogółu zawo- dowo czyn- nych of the gross em- ploy- ment	ogółem total		przemysł i budownictwo mining, manufactu- ring and construc- tion		w tys. in thou- sands	w in % % ogółu zawo- dowo czyn- nych of the gross em- ploy- ment	ogółu zawo- dowo czyn- nych of employ- ment out- side agricul- ture
					w tys. osób in thou- sands	% % ogółu zawo- dowo czyn- nych of the gross em- ploy- ment	w tys. osób in thou- sands	% % ogółu zawo- dowo czyn- nych of the gross em- ploy- ment			
Czechosłowacja Czechoslovakia	1981	7 268,4	1 026,4	14,3	6 242,0	85,7	3 235,0	51,8	3 007,7	41,4	48,2
NRD GDR	1981	8 295,9	884,5	10,7	7 411,4	89,3	3 591,9	48,5	3 819,5	46,0	51,5
Polska Poland	1980	16 732,1	5 050,8	30,2	11 681,3	69,8	5 964,2	51,1	5 717,1	34,2	48,9
Rumunia Romania	1977	10 793,6	3 975,6	36,8	6 818,0	63,2	4 101,8	60,2	2 716,2	25,2	39,8
Węgry Hungary	1980	4 919,3	849,8	17,3	4 069,5	82,7	2 101,2	51,6	1 968,3	40,0	48,4
Badane państwa ogółem Countries studies total		48 009,3	11 787,1	24,6	36 222,2	75,4	18 994,1	52,4	17 228,1	35,9	47,6

Zródło: narodowe roczniki statystyczne i obliczenia własne
Source: national statistics and the author's calculations

Tabela 2. Struktura zatrudnienia w wybranych krajach świata w 1979 r.
Structure of the gross employment in some West European countries in 1979

Kraj Country	Rok Year	Zawodowo czynni Persons professionally active						
		Ogółem w tys. osób Total number in thou- sands	w tym poza rolnictwem w % ogółu zawodowo czynnych in it outside agriculture in % of the gross employment					
			ogółem total	w usługach in services				
				ogółem total	rynkowych (część) market services (part)			spoleczno- kultural- nych, służbach i pozostałych rynkowych socio-cul- tural and remaining market services
					ogółem (część) total	transport i łączność transportation and communication	obróć towarowy rowy distribution	
USA	1979	104.996	96,6	65,5	24,9	5,0	19,5	40,6
Wielka Brytania United Kingdom	1979	26 282	97,5	60,3	21,7	5,8	15,9	38,6
Szwecja Sweden	1979	4.268	94,3	62,5	20,3	6,8	13,5	42,2
Francja France	1979	22 761	91,8	58,2	20,7	5,9	14,8	37,5
RFN Fed. Rep. of Germany	1979	26 424	94,1	50,4	20,0	5,7	14,3	30,4
Szwajcaria Switzerland	1979	2 973	92,6	53,1	25,4	6,0	19,4	27,7
Austria Austria	1979	3 094	89,4	48,6	23,6	6,4	17,2	25,0
Hiszpania Spain	1979	13 302	82,6	50,3	22,6	5,1	17,5	27,7
Wybrane kraje ogółem Countries analysed totals		204 100	94,7	60,6	23,1	5,4	17,8	37,4

Zródło: Rocznik Statystyczny GUS 1981, s. 640, tab. 18 (945) oraz obliczenia własne
Source: Statistical Yearbook of 1981, p. 640, tab. 18 (945) and author's calculations

Tabela 3. Struktura zatrudnienia usługowego ok. 1980 r. (wybrane kraje środkowoeuropejskie)
Structure of the service employment in some Central European countries about 1980

Kraj	Liczba ludności w tys.	Pracownicy sektora usługowego-Professionally active in services							
		ogółem		usługi rynkowe			usługi społeczno-kulturalne i służby		
		total		market services			socio-cultural and civil services		
Country	Population number in thousands	w tys. in thousands	na 1000 mk per 1000 inhabitants	w tys. in thousands	w % in %	na 1000 mk per 1000 inhabitants	w tys. in thousands	w % in %	na 1000 mk per 1000 inhabitants
Czechosłowacja Czechoslovakia	15 344,7	3 007,7	196,0	1 646,1	54,7	107,3	1 361,6	45,3	88,7
NRD GDR	16 732,5	3 819,5	228,2	2 137,3	56,0	127,7	1 682,2	44,0	100,5
Polska Poland	35 734,9	5 717,1	150,0	3 489,6	61,0	97,7	2 227,5	39,0	62,3
Rumunia Romania	21 559,9	2 716,2	126,0	1 674,0	61,6	77,6	1 042,2	38,4	48,4
Węgry Hungary	10 712,8	1 968,3	183,7	1 161,4	59,0	108,4	806,9	41,0	75,3
Badane państwa ogółem	100 084,8	17 228,8	172,1	10 108,4	58,7	101,0	7 120,4	41,3	71,0
Countries studied totals									

Źródło: narodowe roczniki statystyczne i obliczenia własne
Source: national statistics and the author's calculations

Tabela 4. Struktura zatrudnienia w usługach rynkowych ok. 1980 r.
Structure of the employment in market services about 1980

Kraj Country	Pracownicy sfery usług rynkowych Professionally actives in market services							
	ogółem total		transport i łączność transportation and communication		obróć towarowy distribution		pozostałe działy remaining branches	
	w tys. osób thousands	%	w tys. osób thousands	%	w tys. osób thousands	%	w tys. osób thousands	%
Czechosłowacja Czechoslovakia	1 646,1	100,0	492,8	29,9	707,8	43,0	445,5	27,1
NRD GDR	2 137,3	100,0	613,9	28,7	849,9	39,8	673,5	31,5
Polska Poland	3 489,6	100,0	1 117,8	32,0	1 131,0	32,4	1 240,8	35,6
Rumunia Romania	1 674,0	100,0	556,5	33,2	575,2	34,4	542,3	32,4
Węgry Hungary	1 161,4	100,0	404,5	34,8	512,6	44,1	244,3	21,1
Badane państwa ogółem Countries studied totals	10 108,4	100,0	3 185,5	31,5	3 776,5	37,4	3 146,4	31,1

Źródło: narodowe roczniki statystyczne oraz obliczenia własne
Source: national statistics and the author's calculations

Tabela 5. Struktura zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych i służbach ok. 1980 r.
Structure of the employment in socio-cultural and civil services about 1980

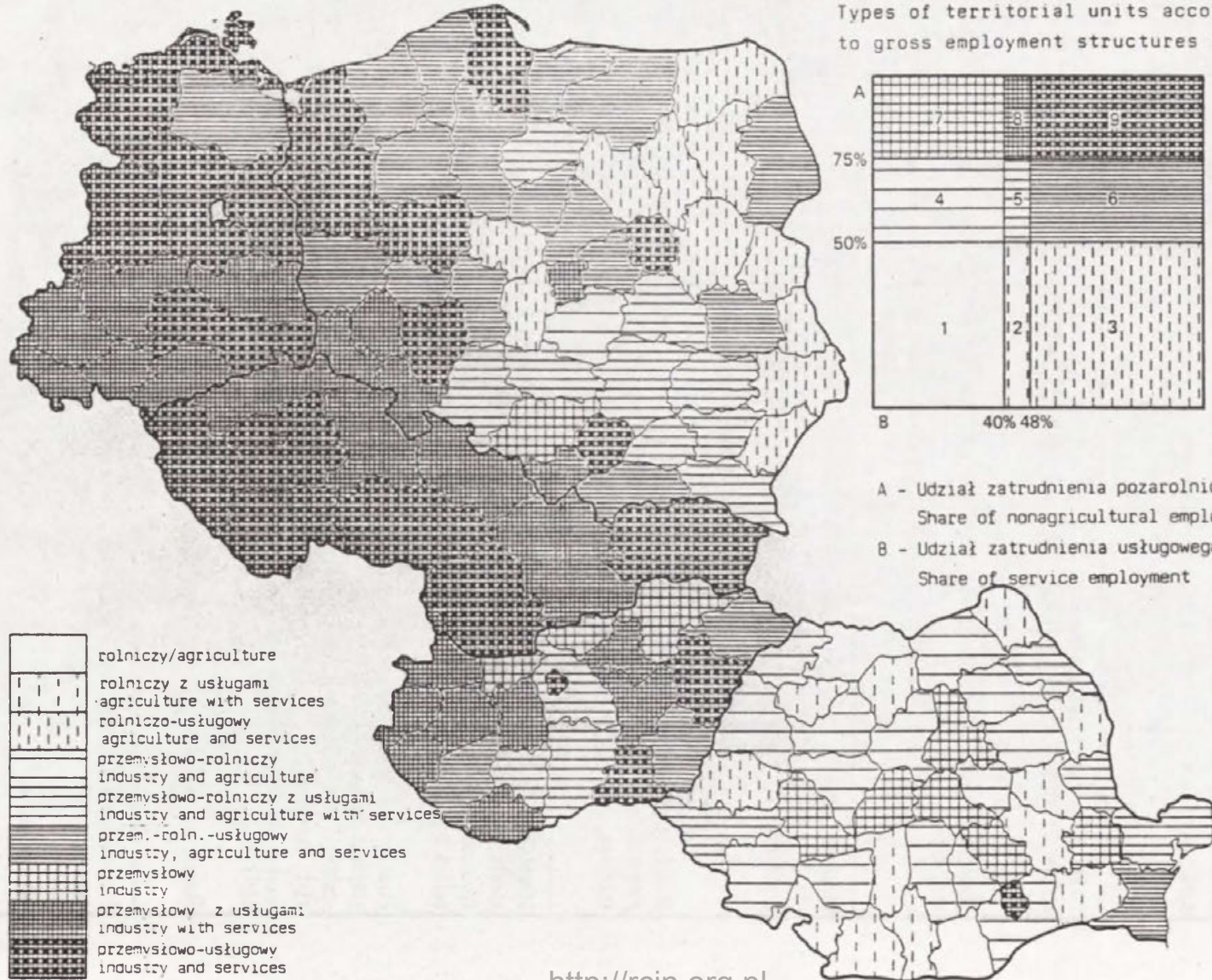
Kraj Country	Pracownicy sfery usług społeczno-kulturalnych i służb Professionally active in socio-cultural and civil services							
	ogółem		oświata i nauka		służba zdrowia i opieka społeczna		pozostałe działy	
	total		science and education		health service and social security		remaining branches	
	w tys. osób	%	w tys. osób	%	w tys. osób	%	w tys. osób	%
thousands		thousands		thousands		thousands		
Czechosłowacja Czechoslovakia	1 361,6	100,0	406,2	29,8	348,7	25,6	606,7	44,6
NRD GDR	1 682,2	100,0	442,6	32,2	493,9	29,4	745,7	38,4
Polska	2 227,5	100,0	964,8	43,3	650,6	29,2	612,1	27,5
Rumunia Romania	1 042,2	100,0	460,3	44,2	278,9	26,8	303,0	29,0
Węgry Hungary	806,9	100,0	—	—	—	—	—	—
Badane państwa ogółem								
Countries studied totals	7 120,4	100,0	—	—	—	—	—	—
Badane kraje bez Węgier								
Countries studied without Hungary	6 313,5	100,0	2 273,9	36,0	1 772,1	28,1	2 267,5	35,9

Zródło: narodowe roczniki statystyczne oraz obliczenia własne
Source: national statistics and the author's calculations

Tabela 6. Klasy struktur zatrudnienia wykorzystane w usługowej typologii jednostek terytorialnych
Classes of the employment structures applied in the typology of territorial units

Rodzaj struktury	Struktura zdominowana przez zatrudnienie w:					
Kind of structure	Structure dominated by employment in:					
Struktura zatrudnienia ogólnego	przemysłe	przemysłe i usługach	przemysłe i rolnictwie	przemysłe rolnictwie i usługach	rolnictwie	rolnictwie i usługach
Gross employment structure	industry	industry and services	industry and agriculture	industry agriculture and services	agriculture	agriculture and services
Struktura zatrudnienia w usługach rynkowych	transporte	transporte i obrocie towarowym	transporte i pozostałych działach	obrocie towarowym	obrocie towarowym i pozostałych działach	pozostałych działach
Structure of employment in market services	transportation	transportation and distribution	transportation and remaining branches	distribution	distribution and remaining branches	remaining branches
Struktura zatrudnienia w usługach społeczno-kulturalnych i służbach	nauce i oświacie	oświacie i służbie zdrowia	oświacie i pozostałych działach	pozostałych działach	—	—
Structure of employment in socio-cultural and civil services	science and education	education and health service	education and remaining branches	remaining branches	—	—
Udziały:	Klasy udziałów					
Shares of employees in:	Classes of shares					
Pracowników sektora usługowego	do 25%	25-30%	ponad 30%			
Service sector	to		above			
Jak wyżej na 1000 mieszkańców	do 25%	150-200	ponad 200			
Service sector per 1000 inhabitants	to		above			

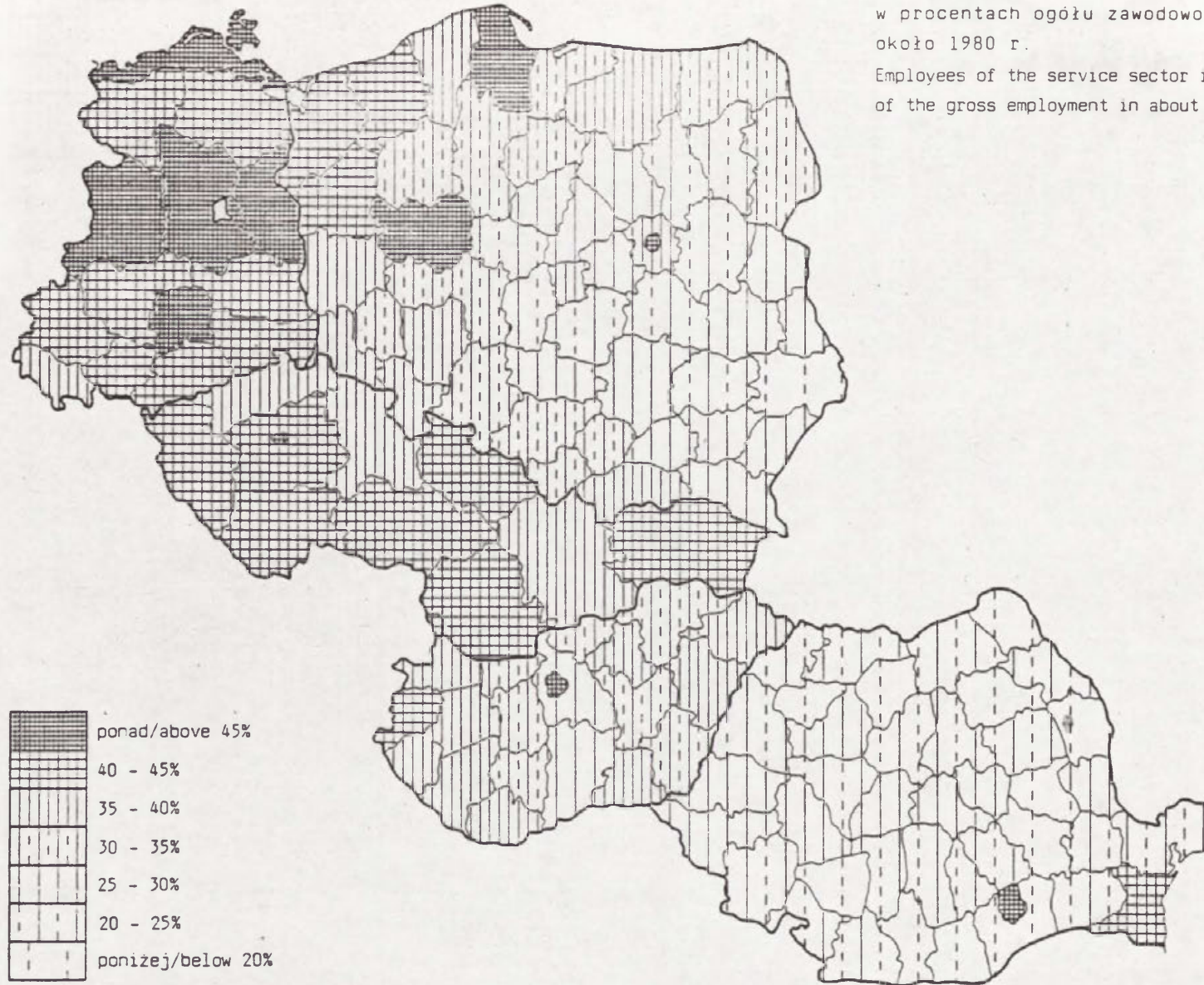
Ryc. 1. Typy jednostek terytorialnych według struktury zatrudnienia około 1980 r.
Types of territorial units according to gross employment structures about 1980.

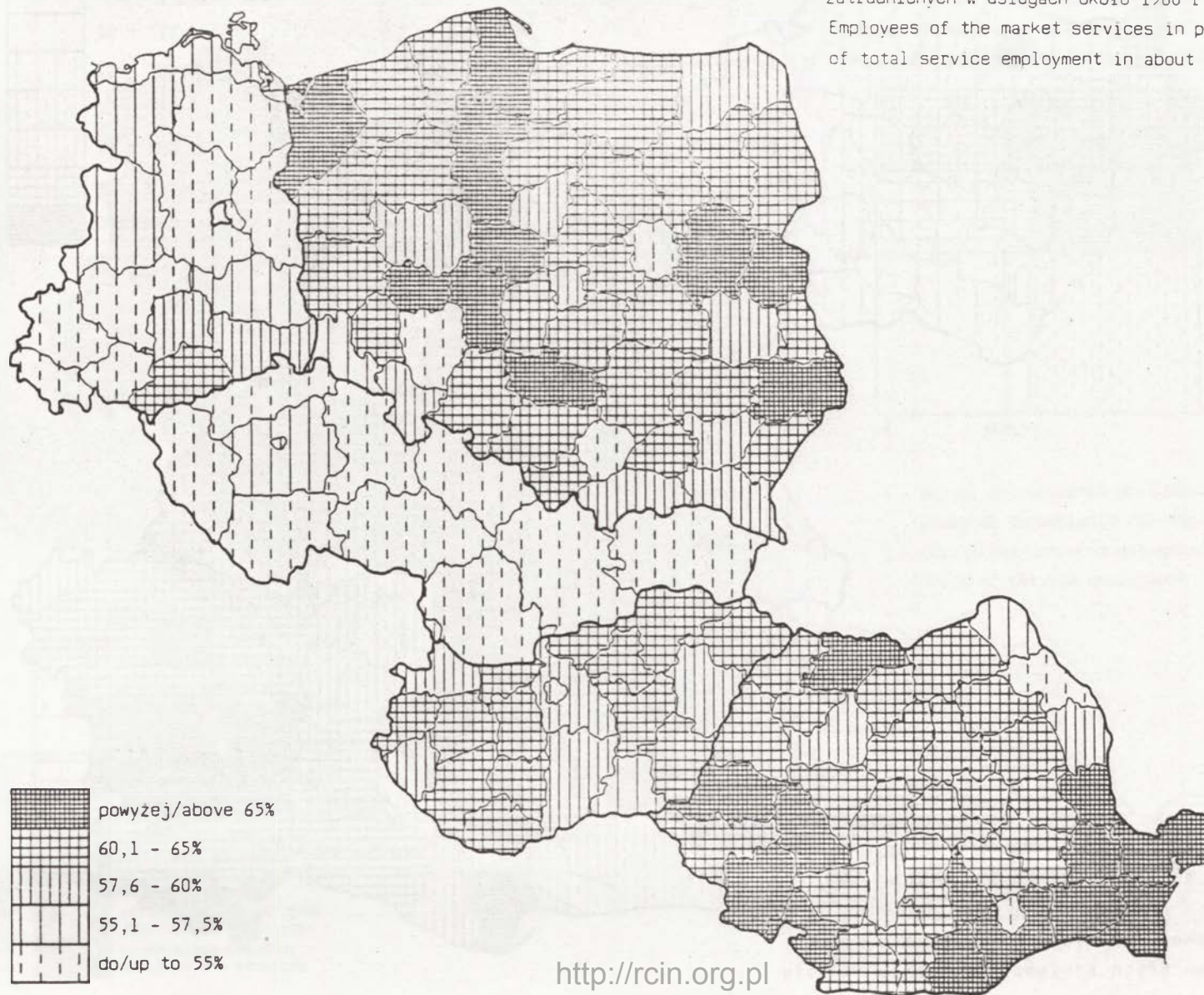
- rolniczy/agriculture
- rolniczy z usługami -agriculture with services
- rolniczo-usługowy -agriculture and services
- przemysłowo-rolniczy -industry and agriculture
- przemysłowo-rolniczy z usługami -industry and agriculture with services
- przem.-roln.-usługowy -industry, agriculture and services
- przemysłowy -industry
- przemysłowy z usługami -industry with services
- przemysłowo-usługowy -industry and services

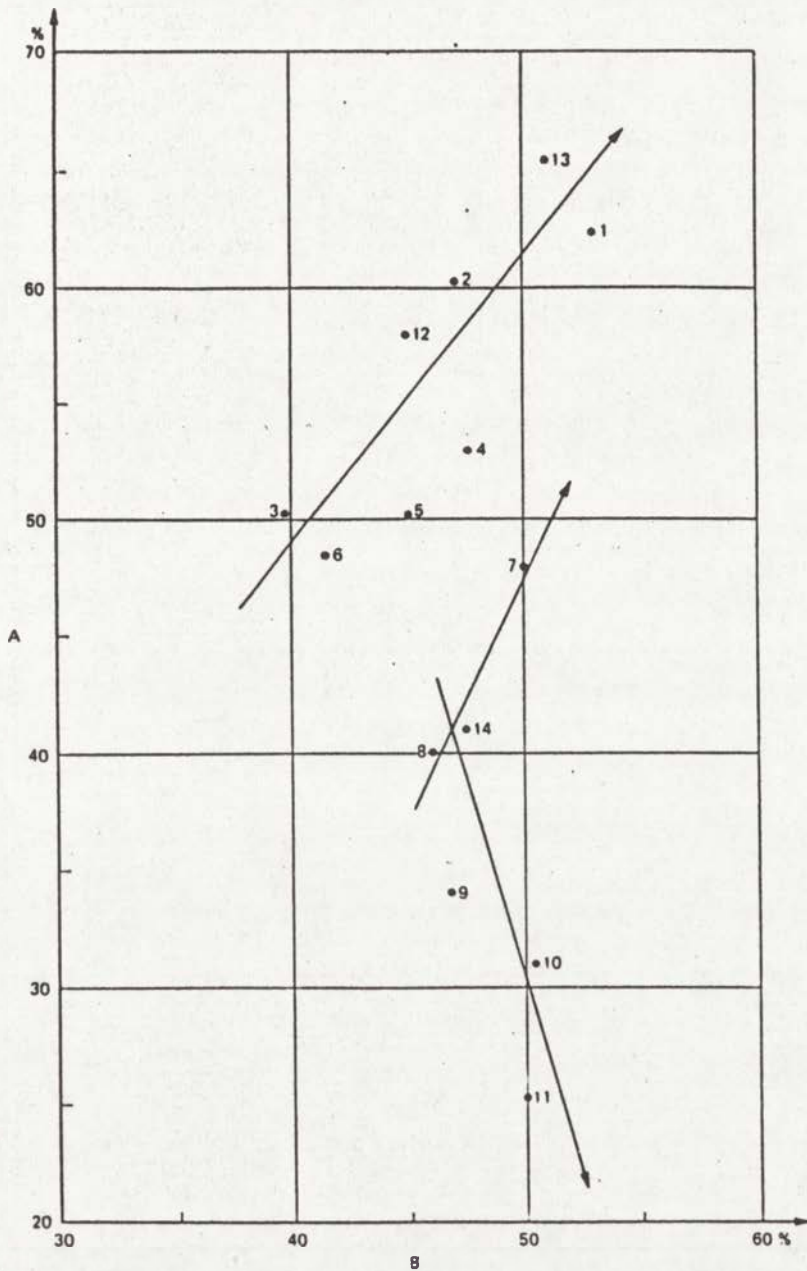
A - Udział zatrudnienia pozarolniczego
Share of nonagricultural employment;
B - Udział zatrudnienia usługowego
Share of service employment

Ryc. 2. Pracownicy sektora usługowego
w procentach ogółu zawodowo czynnych
około 1980 r.
Employees of the service sector in percentages
of the gross employment in about 1980

Ryc. 3. Pracownicy usług rynkowych w procentach ogółu zatrudnionych w usługach około 1980 r.
Employees of the market services in percentages of total service employment in about 1980

Ryc. 4. Zatrudnienie w usługach na tle stopnia aktywności zawodowej ludności w wybranych krajach

A. procentowy udział zawodowo czynnych w usługach;

B. wskaźnik aktywności zawodowej.

1. Szwecja, 2. Wielka Brytania, 3. Hiszpania, 4. Szwajcaria, 5. RFN, 6. Austria, 7. NRD, 8. Węgry, 9. Polska, 10. Bułgaria, 11. Rumunia, 12. Francja, 13. USA, 14. Czechosłowacja

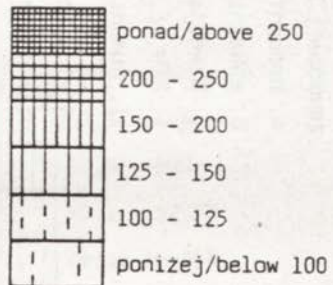
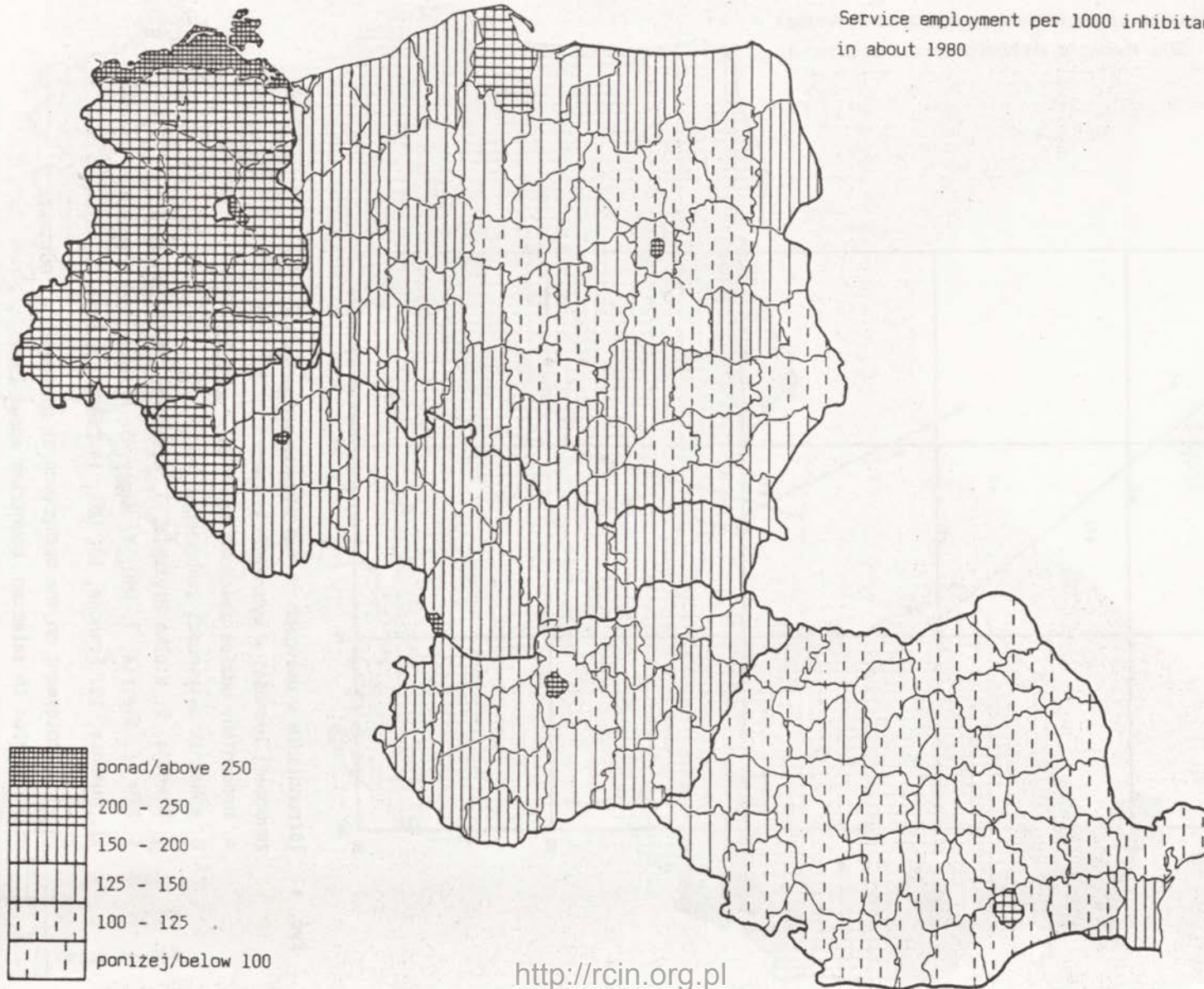
Service employment on the background of professional activity of population in selected countries about 1980

A. share of people active in services;

B. index of professional activity.

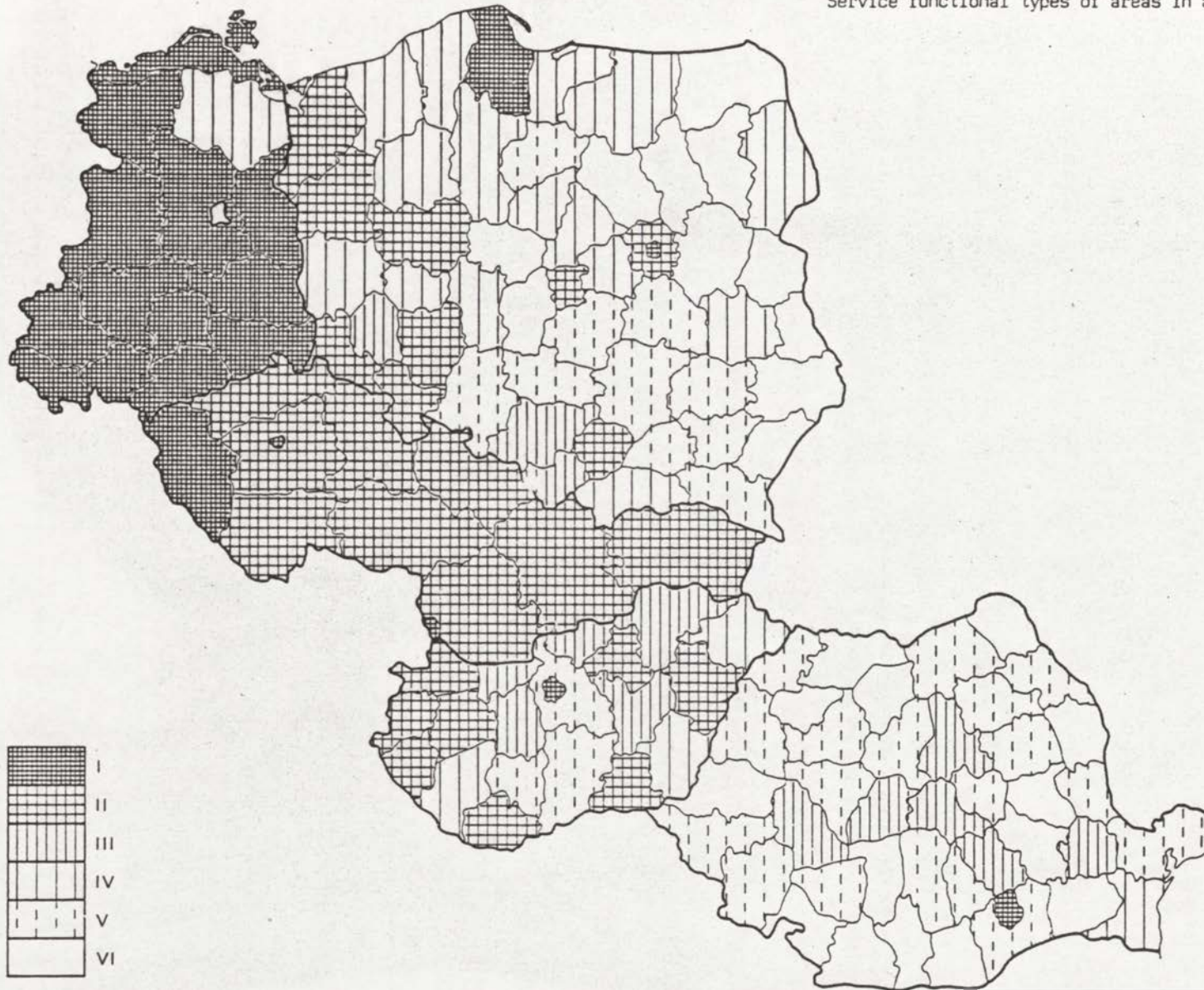
1. Sweden, 2. United Kingdom, 3. Spain, 4. Switzerland, 5. Federal Republik of Germany, 6. Austria, 7. German Democratic Republik, 8. Hungary, 9. Poland, 10. Bulgaria, 11. Romania, 12. France, 13. USA, 14. Czechoslovakia

Ryc. 5. Pracownicy sektora usługowego na 1000
mieszkańców około 1980 r.
Service employment per 1000 inhabitants
in about 1980

Ryc. 6. Usługowe typy funkcjonalne obszarów około 1980 r.

Service functional types of areas in about 1980

Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo- rozdzielczego systemu gospodarczego (1980-1989)

Podstawą zaliczenia jakiejś działalności usługowej do sfery usług rynkowych jest fakt, że nawet w gospodarkach centralnie sterowanych, w systemach nakazowo - rozdzielczych jakie do końca lat osiemdziesiątych panowały w krajach objętych niniejszym opracowaniem, są one wykonywane w zasadzie całkowicie odpłatnie. Mowa jest „w zasadzie”, gdyż w niektórych przypadkach, zwłaszcza w transporcie, miały często miejsce dotacje państwowe, równoważące deficyt powstający na skutek różnicy między rzeczywistymi kosztami działalności a przychodami z opłat za nią pobieranych. W skład sfery usług rynkowych zalicza się więc transport, łączność, obrót towarowy, usługi bytowe (rzemiosło) oraz gospodarkę komunalną i mieszkaniową, a także finanse i ubezpieczenia. Sporadycznie pojawiają się także różnorodne inne działalności bazujące na zasadzie odpłatności. W systemie gospodarki rynkowej do usług rynkowych należy także gospodarka mieszkaniowa. W niniejszym jednak opracowaniu, z uwagi na inne zasady jej funkcjonowania w analizowanym okresie w badanych krajach, gospodarka mieszkaniowa została zaliczona do sfery usług społeczno-kulturalnych. Brak obszerniejszych (regionalnych) danych na temat gospodarki komunalnej oraz sporadycznie występujących usług rynkowych, nie pozwolił na ich szersze omówienie. Z konieczności więc, dokładna analiza poziomu rozwoju usług rynkowych w pięciu przebadanych krajach (Czechosłowacji, ówczesnej NRD, Polsce, Rumunii i na Węgrzech) będzie ograniczona do czterech podstawowych działów: transportu, obrotu towarowego, usług bytowych oraz finansów i ubezpieczeń.

1. Transport i łączność

Pozycja gospodarcza zarówno transportu jak i łączności sprawia, że ich jednoznaczne zaliczenie do określonej grupy działalności ludzkich napotyka na trudności. Wielu badaczy uważa, że transport, bez którego żadna produkcja nie może się obejść, jest częścią procesu produkcyjnego. Zaliczają go więc do produkcji a nie do usług. Inni zaś, w tym autor niniejszego opracowania, uważają, że wszystkie działalności nie tworzące nowego produktu w sensie fizycznym, są działalnościami usługowymi.

Szeroki zakres aktywności transportu i łączności utrudnia ponadto ustawienie tych działów w systematyce działalności usługowych. Nie wiadomo, czy zaliczyć je do usług produkcyjnych, czy też do podsystemu usług konsumpcyjnych, z uwagi na rolę jaką one spełniają w stosunku do ludności. Rozdzielenie tych dwóch zakresów działalności jest bardzo trudne również z uwagi na istniejące dane statystyczne. W niniejszym opracowaniu nacisk położony będzie jednak głównie na te zakresy działalności transportu i łączności, które związane są z obsługą ludności.

1.1. Transport

Mowa tutaj będzie o transporcie profesjonalnym, tak kolejowym jak i innych. Transport rurociągowy zostanie pominięty z uwagi na jego wyłącznie produkcyjny charakter, a transport lotniczy, z uwagi na brak szczegółowych informacji - zostanie omówiony tylko pobieżnie.

System polityczno-gospodarczy panujący w analizowanym okresie we wszystkich badanych krajach stanowił, że wszystkie profesjonalne środki transportu były własnością państwową. Generalny schemat organizacji służb transportowych opierał się w tych krajach na pięciu rodzajach przewoźników o charakterze monopolistycznym: liniach lotniczych, flocie morskiej, kolejach żelaznych, służbie autobusowej oraz wydzielonych przedsiębiorstwach samochodowego transportu towarowego.

W zakresie transportu lotniczego działały następujące przedsiębiorstwa: CSA w Czechosłowacji, Interflug w NRD, LOT w Polsce, TAROM w Rumunii oraz MALEV na Węgrzech. Jak wynika z tabeli 1 w latach 1980-1988 liczba posiadanych przez nie samolotów miała tendencję malejącą, co wiązało się z wymianą starych, małych jednostek na bardziej nowoczesne, większe. Potwierdzają to liczby ilustrujące wielkości przewozów pasażerskich, które w badanym okresie wzrosły we wszystkich omawianych krajach. Ładunki towarowe zaś były niewielkie; nieco większe były tylko w Interflugu i Taromie, i wykazywały wyraźną tendencję wzrostową.

Z racji swego śródlądowego położenia, Czechosłowacja i Węgry nie posiadały własnej floty handlowej. Tonaż floty NRD nie był ujawniany, jest więc nieznany. Flota polska w 1980 r. dysponowała statkami o wyporności 5101 tys. DWT (4490 tys. DWT w 1989) rumuńska - o wyporności 2656 tys. DWT (5711 tys. DWT w 1989). Z tego wynika, że flota polska w przeciwieństwie do rumuńskiej przeżywała już wówczas kryzys związany z ogólną sytuacją gospodarczą kraju. Trzeba jednak zaznaczyć, że załadunki w portach polskich nie wykazywały w tym czasie większych zmian, natomiast tonaż wyładowanych towarów spadł z 27 mln ton w 1980 do 15,9 mln ton w 1985 r. Po tej dacie wyładunki nieco wzrosły i w 1988 r. wynosiły 18,2 mln ton. Podobnie kształtowały się wielkości wyładunków w portach NRD, w których załadunki wykazały w omawianym okresie prawie pięciokrotny wzrost.

Żegluga śródlądowa miała znaczenie gospodarcze tylko w NRD, w której przewozy wzrosły z 1,5% w 1980 r. do 2,1% ogólnego tonażu przewozów w 1988 r. oraz w Rumunii, gdzie odpowiednie liczby wynosiły odpowiednio 1,6 i 2,7% ogólnego tonażu przewozów lądowych. W pozostałych omawianych krajach przewozy żegluga śródlądową nie przekraczały wielkości 1% ogólnego tonażu przewozów. Warto zwrócić uwagę, że w tym samym czasie udziały przewozów żeglugi śródlądowej w RFN wynosiły ponad 7%, a w Belgii około 20% ogólnego tonażu lądowych przewozów towarowych.

Głównymi przewoźnikami towarów we wszystkich omawianych krajach były koleje państwowe oraz państwowe przedsiębiorstwa transportu samochodowego. Udział tonażowy transportu kolejowego wahał się od kilkunastu procent w Czechosłowacji i na Węgrzech, do 20-30% w NRD i w Polsce oraz ponad 40% w Rumunii. W sensie przewozów liczonych w tonokilometrach, we wszystkich tych krajach kolej przewoziła ponad 60% ładunków. W dziesięcioleciu 1980-1989 wielkość ta utrzymywała się na zbliżonym poziomie: w Czechosłowacji i na Węgrzech nieco zmalała, a w NRD, Polsce i Rumunii nieco wzrosła. Transport samochodowy dominował natomiast w przewozach na mniejsze odległości (ponad 70% ogólnego tonażu towarów). Tylko w Rumunii udział jego spadał poniżej 60%. Transport samochodowy był prowadzony w omawianych krajach z zasady przez dwóch głównych przewoźników. Jednym z nich była państwowa komunikacja samochodowa, obsługująca zarówno ruch towarów jak i ludzi, a drugim - przedsiębiorstwo transportowe handlu wewnętrznego, zajmujące się wyłącznie przewozami towarów konsumpcyjnych. Poza tym, głównie w transporcie pasażerskim, we wszystkich krajach działały państwowe przedsiębiorstwa taksówkowe. W Polsce, NRD i na Węgrzech działali także drobni prywatni przewoźnicy zajmujący się zarówno przewozem ludzi jak i towarów. Dostępne dane statystyczne, z uwagi na ich ogólny charakter, nie pozwalają na określenie wielkości udziałów poszczególnych przewoźników tak w przewozach towarowych jak i osobowych. Brak jest także dokładnych informacji, poza danymi odnoszącymi się do zatrudnienia w transporcie, dotyczących regionalnych, wewnątrz krajowych różnic w rozwoju usług transportowych. Cechą odróżniającą je od innych działów usług jest większa koncentracja działalności transportowej w regionach uprzemysłowionych oraz w skupiskach ludności, przy równoczesnej, trudniejszej do nich dostępności w obszarach rolniczych i rzadko zaludnionych. Prawdopodobnie ta dotyczy zarówno transportu towarów jak i osób. Bezpośrednie zapotrzebowanie na przewozy towarowe, o których była dotąd mowa, jest ze strony ludności znacznie mniejsze niż zapotrzebowanie na przewóz osób. Dlatego też dostępność do placówek obsługujących transport pasażerski jest w odczuciu ludności znacznie istotniejsza niż dostępność do placówek zajmujących się przewozami towarowymi. Rozmieszczenie placówek służących obsłudze ruchu pasażerskiego wykazuje nieco inne cechy niż placówek transportu towarowego. Wprawdzie w zakresie transportu kolejowego rozmieszczenie placówek obsługujących ruch pasażerski, z uwagi na szywność infrastruktury technicznej niewiele się różni od rozmieszczenia placówek

obsługujących ruch towarów i wykazuje tendencję do koncentracji w większych skupiskach ludności, to jednak w zakresie autobusowego transportu pasażerskiego dostępność do środków transportu jest znacznie większa, a tym samym bardziej równomierna w całym kraju. Większe różnice występują tylko między poszczególnymi krajami. Tam gdzie sieć linii kolejowych jest bardziej rozbudowana, jak np. w NRD, tam mniej rozbudowana jest sieć połączeń autobusowych. W krajach o rzadkiej sieci linii kolejowych, jak np. w Polsce, oraz o bardziej urozmaiconej rzeźbie terenu jak w Czechosłowacji, sieć połączeń autobusowych jest bardziej rozbudowana. W każdym jednak przypadku, w omawianych krajach sieci transportowe kolejowa i autobusowa wzajemnie się uzupełniają. W ich rozwoju brak było elementów konkurencji, zauważalnych w krajach o gospodarce rynkowej. Pośród omawianych krajów, tylko w dwóch dominują autobusowe przewozy pasażerskie (tab. 2): w Czechosłowacji i na Węgrzech. W pozostałych krajach wielkości przewozów kolejowych i autobusowych są zbliżone, choć pewną przewagę wykazują przewozy autobusowe. W dziesięcioleciu 1980-1988 można ponadto zauważyć ogólny wzrost przewozów pasażerskich, w znacznym stopniu uzależniony od wzrostu liczby ludności, w mniejszym zaś od wzrostu ruchliwości ludności, który jest niwelowany przez wzrost liczby prywatnych samochodów osobowych. Przyrost liczby samochodów osobowych w Czechosłowacji w latach 1980-1985 wyniósł 16%, a w NRD w latach 1980-1988 40%. W tym samym okresie w Polsce liczba samochodów osobowych wzrosła o 89,6%, a na Węgrzech o 76,7%.

1.2. Łączność

Łączność, to nie tylko element sprawnego zarządzania, czy też wygoda w porozumiewaniu się ludzi, lecz także ważny fragment systemu rozchodzenia się informacji, który w pewnych warunkach organizacyjnych może zamienić się w system indoktrynacji, a także izolacji społeczeństwa od reszty świata. Taka sytuacja istniała we wszystkich omawianych krajach aż do początków lat dziewięćdziesiątych, kiedy stopniowo ograniczany był partyjno-państwowy monopol na urządzenia łącznościowe. Niezależnie od różnic występujących między poszczególnymi krajami w latach osiemdziesiątych w zakresie wyposażenia w telefony, odbiorniki radiowe i telewizyjne, wszystkie one w jednakowym stopniu odcięte były od swobodnego przepływu informacji, jaki występował w krajach zachodnich.

Największą bezwzględną liczbę abonentów telefonicznych posiadała Polska, zarówno na początku analizowanej dekady jak i przy jej końcu (tab. 3). W stosunku do posiadanej liczby ludności, stawia to ją jednak na przedostatnim miejscu pośród badanych pięciu krajów. Telefony skoncentrowane były w Polsce głównie w miastach, w których na 1000 mieszkańców przypadało ich w 1980 r. - 145, a w 1989 r. - 192. Równocześnie na wsi przypadały tylko 24 telefony na 1000 mieszkańców w 1980 r. i 37 w 1989 r.

Czechosłowacja i NRD posiadały zbliżone liczby telefonów, tak w 1980 r. jak i w 1989 r., z tą jednak różnicą, że w Czechosłowacji w stosunku do liczby ludności telefonów było nieco więcej niż w NRD. W obu omawianych krajach na 1000 mieszkańców było ich jednak około dwukrotnie więcej niż w Polsce.

Wyposażenie Węgier w telefony było niemal o połowę mniejsze niż w Czechosłowacji i NRD zarówno w liczbach bezwzględnych jak i w stosunku do liczby ludności. Oznaczało to, że średni poziom wyposażenia Węgier w telefony kształtował się na poziomie wyposażenia miast polskich.

Wyposażenie Rumunii w telefony było w liczbach bezwzględnych o około 50% wyższe niż na Węgrzech, jednak w stosunku do liczby ludności stawiało ją jednak na poziomie jeszcze niższym od polskiego.

Trudności w dostępie do statystyk regionalnych nie pozwalają na określenie wewnętrznych różnicowań w rozmieszczeniu telefonów w omawianych krajach, poza Polską. Dane dla Polski wskazują, że w 1989 r. niemal wszystkie województwa o liczbie telefonów niższej od 60 na 1000 mieszkańców położone były we wschodniej i południowej części kraju. Jedyne wyjątkiem w tym względzie stanowiło województwo opolskie położone w zachodniej części kraju. Na tle krajów rozwiniętych gospodarczo, wszystkie omawiane kraje miały na 1000 mieszkańców znacznie mniej telefonów: Czechosłowacja i NRD o połowę mniej niż Austria i tylko 1/3 tych, które posiadała Dania czy RFN. Liczba telefonów przypadająca na 1000 mieszkańców w Polsce czy Rumunii nie osiągnęła nawet 1/4 wartości tych krajów.

Mniejsze różnice między omawianymi krajami występowały w zakresie liczby abonentów telewizyjnych (tab. 3). Na 1000 mieszkańców najwięcej było ich w NRD. Kolejne, niemal równorzędne miejsca zajmowały Czechosłowacja, Polska i Węgry. Wyraźnie niższą wartością cechowała się Rumunia - o połowę niższą niż NRD. Wynikało to prawdopodobnie nie tylko z poziomu zamożności ludności Rumunii, lecz także z tego iż programy telewizyjne były w tym kraju w latach osiemdziesiątych nadawane tylko przez dwie godziny dziennie, z których jedna przeznaczona była programom politycznym, podkreślającym wyjątkową rolę prezydenta N. Ceaușescu, a druga, dedykowana była panu Ceaușescu i poświęcona była kulturze masowej - zbiorowym deklamacjom, tańcom i śpiewom.

NRD zajmowała wśród badanych pięciu krajów pierwsze miejsce także w liczbie posiadanych placówek pocztowych, tak bezwzględnej jak i w stosunku do liczby mieszkańców, znacznie dystansując Czechosłowację zajmującą drugie miejsce, ale z wartościami o połowę niższymi niż NRD (tab. 3). Kolejne miejsca pod względem liczby placówek pocztowych przypadających na 1000 mieszkańców zajmowały Węgry, Polska i Rumunia.

Zarówno w przypadku liczby telefonów jak i abonentów telewizyjnych oraz placówek pocztowych można w omawianych krajach zauważyć w latach osiemdziesiątych pewien postęp. Był on jednak bardzo powolny, co wiązało się z trudnościami gospodarczymi jakie przeżywały omawiane kraje.

2. Obrót towarowy

Zakresem pojęcia obrotu towarowego obejmuje się trzy zasadnicze rodzaje działalności handlowej: hurt, detal i gastronomię. W krajach środkowoeuropejskich, które w omawianym okresie funkcjonowały na zasadach gospodarki nakazowo-rozdzielczej, cały obrót towarowy był ściśle kontrolowany przez centralne władze państwowe. One też decydowały o jego strukturze organizacyjnej. Różnice między poszczególnymi krajami były niewielkie i dotyczyły spraw drugorzędnych: zakresu i wielkości dopuszczalnego handlu prywatnego oraz częstotliwości występowania tzw. handlu agencyjnego. Najbardziej wyczerpujące opracowania na temat środkowoeuropejskich krajowych struktur organizacyjnych obrotu towarowego¹ wskazują na istnienie dwutorowej zasady jego organizacji: w pionie państwowym oraz tzw. spółdzielczym, który poza nazwą z rzeczywistymi spółdzielniami miał niewiele wspólnego. Pion państwowy kontrolował handel hurtowy przemysłowymi artykułami konsumpcyjnymi, zaś pion spółdzielczy - handel hurtowy produktami spożywczymi. Ten podział znajdował swe odbicie również w handlu detalicznym, z tym, że państwowe przedsiębiorstwa handlu detalicznego rozprowadzały wyłącznie wyroby przemysłowe, a spółdzielcze niemal wyłącznie produkty spożywcze, zwłaszcza w miastach. Spółdzielnie wiejskie handlowały także artykułami przemysłowymi codziennego zapotrzebowania, których udział był w handlu spółdzielczym bardzo różny w poszczególnych krajach. Obydwa piony prowadziły także działalność gastronomiczną.

W systemie rządów jaki reprezentowały w latach osiemdziesiątych wszystkie omawiane kraje, handel hurtowy traktowany był jako element gospodarki o znaczeniu strategicznym. Dzięki wyłączności w jego zarządzaniu państwo kontrolowało w ten sposób wszystkie zasoby towarowe kraju (hurtownie spółdzielcze bowiem były także kontrolowane przez państwo). Dzięki temu państwo miało nieograniczone możliwości oddziaływania na zaopatrzenie rynku. Dlatego też w statystykach krajów środkowoeuropejskich brak jest niemal zupełnie danych na temat handlu hurtowego, a już zupełnie brak jest jakichkolwiek informacji na temat jego rozmieszczenia. Wiadomo tylko, że był on zarządzany przez krajowe ministerstwa handlu wewnętrznego oraz niektóre ministerstwa ze sfery przemysłu lekkiego, które prowadziły składnice hurtowe takich artykułów jak tekstylia, obuwie czy meble. Równoległe z przedsiębiorstwami hurtowymi pełniącymi rolę pośrednika między producentem a indywidualnymi odbiorcami, funkcjonowały przedsiębiorstwa skupujące produkty rolne. W krajach zdominowanych przez rolnictwo skolektywizowane były to składnice państwowe, do których państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne zobowiązane były dostarczyć całą swoją produkcję towarową. W Polsce, gdzie dominowało rolnictwo indywidualne, skupem produktów rolnych zajmowały się spółdzielnie rolnicze.

Zasady funkcjonowania państwowego handlu detalicznego, pomimo pewnych różnic między poszczególnymi krajami, były zbliżone. W każdym z nich naczelną rolę odgrywały przedsiębiorstwa prowadzące wielkie domy towarowe, które w Polsce, ale nie tylko, nosiły nazwę domów towarowych „Centrum”. Drugą wielką organizacją handlową były różnie nazywane w poszczególnych krajach centralne przedsiębiorstwa handlu detalicznego, posiadające dyrekcje regionalne. Prowadziły one handel różnorodnymi artykułami konsumpcyjnymi wyrabianymi przez przemysł. W zakresie rozpowszechniania różnych szczególnych towarów, przedsiębiorstwa te były uzupełniane przez branżowe organizacje handlowe, prowadzące na przykład handel książkami, lekami czy samochodami. Niekiedy państwowy handel detaliczny prowadził także placówki obrotu artykułami spożywczymi. Były to jednak przede wszystkim placówki handlujące towarami delikatesowymi, głównie importowanymi. Większość handlu żywnością prowadzona była przez tzw. spółdzielnie spóżywców, regionalne miejskie organizacje handlowe obowiązkowo zrzeszone w związek ogólnokrajowy, który dyktował im warunki zaopatrzenia i politykę organizacyjną. Ponadto, w obszarach wiejskich funkcjonowały spółdzielnie rolnicze, również obowiązkowo zrzeszone w związki ogólnokrajowe, których zadaniem było zaopatrzenie ludności wiejskiej i małych miast w żywność oraz podstawowe artykuły przemysłowe pierwszej potrzeby, lub też zaopatrujące ludność miejską w owoce i warzywa. W Polsce, w której jak to już była mowa, dominowało rolnictwo prywatne, gminne spółdzielnie rolnicze prowadziły także skup produktów rolnych od indywidualnych producentów. Gminne spółdzielnie rolnicze, podobnie jak miejskie spółdzielnie spóżywców, prowadziły także większość zakładów gastronomicznych, a ponadto działalność wytwórczą w takich dziedzinach jak produkcja napojów chłodzących, wypiek chleba i wyrób wędlin.

Uspołeczniony sektor handlowy, państwowy i spółdzielczy dominował w handlu wszystkich badanych krajów. Poza nim, lub na jego obrzeżu działały jeszcze dwa inne typy własnościowo-organizacyjne placówek handlowych: agencyjne i prywatne. Agencyjne placówki handlowe zaliczało się także do sektora uspołecznionego, gdyż zarówno sama placówka jak i gros sprzedawanych w niej towarów był własnością uspołecznionych organizacji handlowych. Agent prowadzący taką placówkę handlową w niej jednak na własne ryzyko, a ponad to miał swobodę decyzji w zakresie organizacji pracy i profilu branżowego. Informacje o wielkości obrotów i zatrudnienia w agencyjnych placówkach handlowych były jednak liczone łącznie z danymi o innych placówkach handlowych sektora uspołecznionego, dlatego też szersza analiza rozprzestrzeniania się handlu agencyjnego nie jest możliwa. Wiadomo jednak, że w Polsce gdzie system agencyjny rozwinął się dopiero po 1970 r., zaliczane do niego placówki handlowe występowały najczęściej w miastach i prowadziły handel artykułami spożywczymi, zwłaszcza owocami i warzywami. Liczne były także agencyjne placówki gastronomiczne (tab. 4). W 1980 r. system agencyjny obejmował w Polsce aż 41,8% wszystkich placówek handlowych i 38,9% placówek gastronomicznych. W późniejszych jednak latach zarówno liczby agencyjnych sklepów jak i placówek gastronomicznych znacznie się obniżyły (tab. 4). W NRD, w której

system agencyjny był od dawna stosowany, stanowił on jedną z form przekształcania prywatnych placówek handlowych i gastronomicznych w uspołecznione. Początkowo placówki agencyjne stanowiły w sieci handlowej NRD większość. Po przeprowadzonej w latach siedemdziesiątych akcji przejmowania ich przez sektor uspołeczniony, agencyjnych placówek handlowych pozostało w NRD niewiele (tab. 4). Niewielką liczbę agencyjnych placówek handlowych i gastronomicznych posiadały także Węgry, z tą jednak różnicą w stosunku do Polski i NRD, że ich liczba w latach osiemdziesiątych poważnie wzrosła, zwłaszcza gastronomicznych. W Czechosłowacji i Rumunii oficjalne statystyki nie notują istnienia agencyjnych placówek obrotu towarowego.

Drugą formą obrotu towarowego, niezależną bezpośrednio od kontroli państwowej był handel prywatny i prywatna gastronomia. Stanowiąc jeszcze w końcu lat czterdziestych dominujący sektor obrotu towarowego omawianych krajów, po tzw. bitwie o socjalistyczny handel, polegającej na ekonomicznej dyskryminacji prywatnych placówek handlowych, spadł on do roli marginesu. Nieco większą rolę zachował tylko w NRD, w której jeszcze w 1977 r. prywatne placówki handlowe stanowiły 32,7% ogólnej liczby punktów sprzedaży detalicznej. Ponowny rozwój prywatnego handlu i gastronomii nastąpił dopiero wówczas, gdy w niektórych z omawianych krajów podjęto próby reformy gospodarczej w ramach niezmiennego nakazowo-rozdzielczego systemu ekonomicznego. Tak więc na Węgrzech, gdzie reforma zaczęła się najwcześniej, prywatne placówki handlowe już w 1980 r. stanowiły ponad 27% ogółu placówek. W Polsce wówczas zaledwie 10% (tab. 5). Lata osiemdziesiąte przyniosły w obu tych krajach poważny wzrost zarówno liczebny jak i procentowy prywatnych placówek handlowych. Co się działo w tym okresie w NRD nie wiadomo dokładnie, gdyż od 1977 r. kraj ten nie publikował danych na temat liczby prywatnych placówek handlowych. Oficjalne statystyki czechosłowackie do końca istnienia starego systemu gospodarczego również nie podały żadnych bliższych danych odnoszących się do prywatnego sektora w handlu. Wiadomo jednak, że prawie on nie istniał. Jedyne jego ślad zauważyć można w statystykach zatrudnienia, z których wynika, że w 1980 r. pracowało w nim zaledwie 0,6% ogółu zatrudnionych w obrocie towarowym całego kraju, a w 1989 r. tylko 1,0%. Udział sektora prywatnego w zatrudnieniu uległ więc w tym okresie podwojeniu. W Rumunii do końca istnienia starego systemu społeczno-gospodarczego prywatna działalność handlowa ograniczała się wyłącznie do sprzedaży na bazarach miejskich płodów rolnych, wyprodukowanych przez rolników na działkach przyzagrodowych. Nic więc dziwnego, że w oficjalnych statystykach tego kraju nie ma jej ani śladu.

Powyższy przegląd wskazuje, że sektory agencyjny i prywatny odgrywały w handlu i gastronomii istotną rolę tylko w Polsce i na Węgrzech, a w pewnym okresie także w NRD. W dwóch pozostałych analizowanych krajach nie odgrywały prawie żadnej roli.

2.1. Handel detaliczny

Ogólnie dostępne dane dotyczące handlu detalicznego, pozwalające na określenie regionalnych różnic w poziomie jego rozwoju są bardzo ograniczone przedmiotowo, ponadto są niejednorodne w sensie międzynarodowym. Sprawia to, że tylko niektóre aspekty działalności handlowej są możliwe do ujęcia w skali międzynarodowej oraz regionalnej. Są nimi trzy elementy: liczba placówek handlowych, zatrudnienie oraz wartość sprzedaży handlu detalicznego, a także relacje jakie zachodzą między tymi elementami a liczbą ludności zamieszkującej poszczególne jednostki terytorialne.

2.1.1. Placówki handlu detalicznego

Polska jako największy obszarowo i ludnościowo kraj pośród badanych miała też największą bezwzględną liczbę placówek handlu detalicznego, choć w stosunku do liczby ludności była ona mniejsza niż w NRD. Ten ostatni kraj zajmował bowiem drugie miejsce pod względem absolutnej liczby placówek handlu detalicznego. Kolejne miejsca zajmowały: Węgry, Czechosłowacja i Rumunia (tab. 5), która miała także najrzadszą sieć placówek handlowych, niemal dwukrotnie rzadszą niż Polska. Na jedną placówkę uspołecznionego handlu detalicznego przypadło bowiem w Polsce w 1980 r. - 196 mieszkańców², podczas gdy w Rumunii aż 382. W tym czasie w NRD na jedną placówkę przypadło 152 mieszkańców, w Czechosłowacji 247, a na Węgrzech 294 mieszkańców. W obrębie poszczególnych krajów występowały jednak regionalne różnice w gęstości sieci uspołecznionych placówek handlowych. W NRD nigdzie liczba ludności przypadająca na 1 placówkę nie przekraczała wartości 250 osób, podczas gdy w Polsce, w woj. stołecznym znanym z deficytu placówek, przekraczała ona 300 osób (ryc. 1). W Czechosłowacji wahała się ona w granicach 150-400 osób, na Węgrzech - 250-400 osób, a w Rumunii tylko w jednym judecie spadła poniżej 250 osób, podczas gdy w ich większości przekraczała 300, a niekiedy nawet 400 osób. Konfrontując liczbę punktów sprzedaży detalicznej z liczbą pracowników handlu detalicznego, o czym będzie jeszcze szerzej mowa, można dojść do wniosku, że Polska miała najbardziej rozdrobnioną sieć handlową, podczas gdy Węgry i Rumunia - najbardziej skoncentrowaną. W rzeczywistości, nie biorąc pod uwagę Rumunii, dla której brak jest danych odnoszących się do powierzchni sklepów, najbardziej skoncentrowaną sieć handlu detalicznego miały Węgry (120,9 m² na 1 placówkę handlu uspołecznionego), najbardziej rozdrobnioną zaś NRD, choć w miarę likwidacji handlu prywatnego, powierzchnia sklepów wyraźnie rosła: od 36,9 m² w 1971 r., do 58,5 m² w 1977 r. Polska zajmowała dopiero drugie miejsce pod względem rozdrobnienia sieci handlowej (65,7 m² powierzchni na 1 uspołecznioną placówkę handlu detalicznego) niewiele jednak odbiegała od Czechosłowacji (69,2 m²). Przeprowadzone porównania wskazują, że

w Czechosłowacji i NRD liczba pracowników w uspołecznionych placówkach handlu detalicznego była wyższa, zarówno w relacji do liczby placówek jak i do ich powierzchni, a zatem obsługa klienta była tam lepsza niż w Polsce i na Węgrzech.

Zmiany jakże zaszły w latach osiemdziesiątych w liczbie detalicznych placówek handlowych wykazują w badanych krajach wyraźne prawidłowości. W tych, w których handel prywatny nie rozwijał się, przyrost liczby placówek handlu detalicznego był niewielki (Rumunia) lub żaden (Czechosłowacja), natomiast w Polsce i na Węgrzech, w związku z szybko rozwijającym się handlem prywatnym, ich przyrost był znaczny (tab. 5).

2.1.2. Zatrudnienie w handlu detalicznym

Ustalenie dokładnej liczby zatrudnionych w handlu detalicznym krajów środkowoeuropejskich jest zadaniem niewykonalnym. Statystyki zatrudnienia były w tych krajach do niedawna trudno dostępne, a poza tym niepełne. W zasadzie obejmowały one tylko tzw. uspołeczniony sektor gospodarczy, pomijając niemal zupełnie informacje na temat sektora prywatnego w handlu i rzemiośle. Ponadto, z uwagi na ścisłe przestrzeganie tajemnicy w zakresie handlu hurtowego, publikowane informacje o zatrudnieniu w handlu detalicznym w każdym z badanych krajów były preparowane w nieco odmienny sposób, a niekiedy, jak np. w NRD, nie były wcale publikowane. W związku z powyższym, liczby włączone do tabeli 5, w rubryce „prywatne” należy przyjmować tylko jako ogólną informację o skali wielkości zjawiska, nie zaś jako ścisłe dane statystyczne. Ponadto obejmują one nie tylko handel detaliczny sensu stricto, lecz także gastronomię. Najwięcej wątpliwości budzą dane dla Rumunii: prawdopodobnie liczby w omawianej rubryce są zawyżone, lub też zaniżona jest liczba pracowników całego obrotu towarowego.

Jak wynika z zestawionych danych (tab. 5), jeśli pominąć w rozważaniach Rumunię, najwyższym zatrudnieniem w obrocie towarowym około 1980 r. cechowała się Polska. Kolejne miejsca zajmowały: NRD, Czechosłowacja. Węgry i prawdopodobnie Rumunia stanowiły następną grupę. W ciągu lat osiemdziesiątych zanotowano wzrost zatrudnienia w obrocie towarowym w trzech krajach. Na Węgrzech nastąpiło jego zmniejszenie, a dla Rumunii brak jest danych. W przeliczeniu na 1000 mieszkańców w uspołecznionych placówkach obrotu towarowego zatrudnionych było około 1980 r.: w NRD - 50,8 osób, na Węgrzech - 47,8, w Czechosłowacji - 46,1, w Polsce - 30,2 a w Rumunii - 26,7 osób. Znajdowało to odzwierciedlenie także w wewnętrznym zróżnicowaniu tych krajów. Było ono znacznie niższe w przypadkach skrajnych - w NRD i w Rumunii, większe natomiast na Węgrzech i w Czechosłowacji, w których regiony ekonomiczne lepiej rozwinięte cechowały się wskaźnikami wyższymi niż regiony ekonomicznie słabsze. Największe było zróżnicowanie

regionalne Polski, gdzie wskaźniki wielkości zatrudnienia w obrocie towarowym na 1000 mieszkańców wahały się od 20 osób w centralnej i południowej części kraju, do ponad 60 w stolicy (ryc. 2).

Zatrudnienie w handlu detalicznym było w Polsce również wysokie. Wprawdzie w latach 1986-1989 miało ono tendencję malejącą, jednakże duży wzrost w latach 1980-1986 spowodował, że w skali całego dziesięciolecia nastąpił jego bezwzględny wzrost. Podobna sytuacja wystąpiła na Węgrzech (tab. 5). Brak danych dla NRD za rok 1980 nie pozwala określić kierunku zmian zatrudnienia w handlu detalicznym, jakie w tym kraju zachodziły w latach osiemdziesiątych. Faktem jest jednak, że w 1987 r. było ono najwyższe wśród wszystkich analizowanych krajów. Na podstawie znajomości sytuacji gospodarczej w NRD można jednak przypuszczać, że było ono wyższe niż w 1980 r. W Czechosłowacji obserwuje się w ciągu lat osiemdziesiątych pewien niewielki spadek zatrudnienia w handlu detalicznym. Dla Rumunii zupełnie brak danych dla tego okresu. Bez popełnienia większego błędu można jednak przypuszczać, że zatrudnienie w handlu detalicznym w Rumunii wykazywało w latach osiemdziesiątych tendencję malejącą.

Zatrudnienie w uspołecznionych placówkach handlu detalicznego na 1000 mieszkańców wahało się około 1980 r. od 12,3 osób w Polsce do 26,6 na Węgrzech. W Czechosłowacji wynosiło ono 17,1 osoby. W Rumunii, jeśli wierzyć liczbie zatrudnionych umieszczonej w tabeli 5, na 1000 mieszkańców przypadało 27,7 osób pracujących w handlu detalicznym. Wielkość ta, jak to już wspomniano, wydaje się być jednak zawyżona. Wewnętrzne regionalne zróżnicowanie poszczególnych krajów w zakresie wysokości wskaźnika zatrudnienia w handlu detalicznym było najmniejsze w Polsce, gdzie jego wartość wahała się od kilku do 17,5 osób na 1000 mieszkańców, największe zaś było w Rumunii, gdzie wartość ta wahała się od 12,6 do 30,0 osób. Czechosłowacja i Węgry cechowały się mniejszymi rozpiętościami wartości wskaźników zatrudnienia w handlu detalicznym na 1000 mieszkańców (ryc. 3). Brak danych o zatrudnieniu w handlu detalicznym NRD około 1980 r. nie pozwolił na przeprowadzenie podobnej analizy dla tego kraju.

Liczba pracowników uspołecznionego handlu detalicznego na jedną placówkę wahała się około 1980 r. od 2,4 osób w Polsce do 7,8 osób na Węgrzech (9,8 osób w Rumunii). Czechosłowacja zajmowała pozycję pośrednią. Taką wielkość - 3-5 osób na jedną placówkę - reprezentowały wszystkie kraje Czechosłowacji z wyjątkiem północnomorawskiego oraz Pragi i Bratysławy. Zróżnicowanie przestrzenne Węgier było w tym względzie bardziej złożone. W 12 jednostkach regionalnych (megye) wahała się ona w granicach 5-7 pracowników na placówkę, w 7 -w granicach 7-10, a w samym Budapeszcie przekraczała 10 osób. W Polsce dominowały placówki handlowe zatrudniające 2-3 osoby. Liczne były także województwa, w centralnej i wschodniej części kraju, w których dominowały placówki zatrudniające mniej niż 2 pracowników. Wyższe wskaźniki zatrudnienia na jedną placówkę miały tylko cztery wysoko zurbanizowane województwa (ryc. 4).

2.1.3. Wartość sprzedaży

Ilość towarów zbywanych w określonym czasie na określonym terytorium, zależna w głównej mierze od jego potencjału gospodarczego i koniunktury ekonomicznej, jest również ważnym wskaźnikiem poziomu rozwoju handlu na tym obszarze. Różnorodność towarów będących przedmiotem obrotu towarowego wyklucza jednak zastosowanie jednostek fizycznych do określenia jego wielkości w badaniach całej sfery handlu. Wygodniejszym wskaźnikiem wielkości obrotów jest wartość towarów sprzedanych w określonym czasie. Różnice cen towarów i kursów walut narodowych często jednak uniemożliwiają w badaniach międzynarodowych bezpośrednio porównanie narodowych danych o wartości masy towarowej. Odnosi się to szczególnie do krajów objętych niniejszym badaniem, w których ceny towarów nie kształtowały się na podstawie praw rynkowych, lecz ustalone były odgórnie przez władze państwowe, które równie arbitralnie ustalały także kursy wymiany walut. Chcąc porównać podawane przez statystyki narodowe wartości towarów sprzedanych trzeba zastosować metodę pośrednią, polegającą na przeliczeniu jednostek pieniężnych, w których zostały one podane, na jednostki porównywalne. W tym celu posiadane dane o wartości sprzedaży detalicznej, obejmującej zarówno towary sprzedane w handlu jak i w gastronomii, podzielono przez wielkość uzyskaną drogą pomnożenia cen rzeczywistych wybranych towarów³ przez wielkość prawdopodobnej ich konsumpcji rocznej w rodzinie składającej się z dwóch osób dorosłych i dwojga dzieci, uzyskanej na podstawie danych na temat struktury konsumpcji w badanych krajach. Otrzymane tą drogą wartości rocznych wydatków rodziny na zakup towarów konsumpcyjnych podzielono następnie przez tysiąc. Tę wielkość traktowano jako krajową równowartość jednej jednostki porównywalnej, na jakie następnie przeliczono oficjalne dane o wartości sprzedaży. Krajowe wartości jednostki porównywalnej wynosiły: w Czechosłowacji 51 koron czeskich, w NRD - 11 marek, w Polsce - 306 złotych, w Rumunii 65 lei, a na Węgrzech 93 forinty. Badania cen przeprowadzone były w analizowanych krajach w połowie lat osiemdziesiątych, a więc w okresie gdy raptowna inflacja pojawiła się tylko w Polsce. Dlatego też do obliczenia jednostki porównywalnej dla Polski wykorzystano wyjątkowo badanie cen przeprowadzone w 1978 r., czyli sprzed inflacji. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych wraz z nasilającą się sytuacją kryzysową inflacja pojawiła się także na Węgrzech, a później także w Rumunii i Czechosłowacji. Nie można więc było wykorzystać posiadanych informacji o cenach do przeliczenia danych o wartości sprzedaży z końca lat osiemdziesiątych na jednostki porównywalne. Tym samym nie ma możliwości określenia zmian jakie w wielkości sprzedaży artykułów konsumpcyjnych wystąpiły w badanych krajach po 1985 r. Z konieczności analiza wartości sprzedanych towarów musiała zostać ograniczona do przekroju czasowego datowanego na około 1980 r. Liczby uzyskane drogą omówionych przeliczeń zawiera tabela 5. Wynika z niej, że zarówno wartość towarów sprzedanych w handlu detalicznym była w Polsce dwukrotnie wyższa niż w NRD, czterokrotnie wyższa niż w Czechosłowacji i pięciokrotnie

wyższa niż w Rumunii i na Węgrzech. Liczby te znajdują odzwierciedlenie w wartości towarów sprzedanych na jednego mieszkańca. Najwyższa była ona w NRD i Polsce, rażąco zaś niska w Rumunii. Zróżnicowanie wewnętrzne badanych krajów w zakresie wartości towarów sprzedanych na mieszkańca było poza Polską niewielkie. W NRD pod tym względem, wysokimi wartościami cechowały się regiony: stołeczny berliński i uprzemysłowiony lipski, a także regiony wypoczynkowe - nadmorski i górski (ryc. 5). W Czechosłowacji i na Węgrzech wartościami wyższymi od średnich krajowych wyróżniały się ośrodki stołeczne oraz podobnie jak w NRD przemysłowe i wypoczynkowe. Ponadto na Węgrzech szczególnie niskimi wartościami cechowały się regiony Pecu i Szablocs-Szatmar we wschodniej części kraju. W Rumunii wartościami wyższymi poza Bukaresztem cechowało się 5 regionów rolniczo-przemysłowych oraz nadmorski region portowo-wypoczynkowy Konstancy. Polska wykazywała największe zróżnicowanie przestrzenne. W województwach silnie zurbanizowanych, przemysłowo-usługowych, wartości wskaźników wielkości sprzedaży przekraczały 550 jednostek porównywalnych na mieszkańca. Ponadto, wskaźnikami wyższymi od średniego cechowała się cała zachodnia i północna część kraju, przy czym linia oddzielająca ten obszar od części południowo-wschodniej o niskich wskaźnikach w znacznej części pokrywała się z dawną granicą zaboru pruskiego. Wskazuje to prawdopodobnie z jednej strony na różny model konsumpcji na tych obszarach, polegający na większej autarkiczności rolnictwa w centralnej i wschodniej części Polski, a także na większą ogólną zamożność ludności zachodniej części kraju.

Ciekawy obraz prezentuje zróżnicowanie badanych krajów z punktu widzenia udziału artykułów żywnościowych w ogólnej wartości sprzedaży handlu detalicznego (ryc. 6). W krajach, w których rolnictwo jest dotąd ważną domeną gospodarki: w Polsce, w Rumunii i na Węgrzech, udział ten rzadko przekraczał 45% ogólnej wartości sprzedanych towarów, a tylko w przypadku górnośląskiego okręgu przemysłowego w Polsce osiągał wartość 51%. Równocześnie był on szczególnie niski na Węgrzech, gdzie wynosił średnio zaledwie 37%, podczas gdy w Rumunii 42,3% a w Polsce 44,0%. Naprawdę wysokimi udziałami artykułów żywnościowych w ogólnej wartości sprzedaży cechowała się NRD - 50,4% i Czechosłowacja - 53,6%. Wynikało to prawdopodobnie z dwóch przyczyn: całkowitej kolektywizacji rolnictwa, zostawiającej rolnikom znacznie mniejszy margines możliwości indywidualnej produkcji żywności niż w Rumunii czy na Węgrzech, a także z dużej konsumpcji piwa, którego wartość jest zaliczana w poczet wartości sprzedanych produktów żywnościowych. Godne zwrócenia uwagi są także różnice jakie występowały między poszczególnymi krajami jak również w ich obrębie około 1980 r. w zakresie wartości sprzedaży przypadającej na jedną placówkę oraz na jednego pracownika handlu detalicznego. Obydwa te wskaźniki rzutują na poziom rozwoju i organizacji handlu detalicznego, a poprzez to na dostępność ludności do niego.

Rozpiętość wartości sprzedanych towarów przypadających na placówkę handlu detalicznego wahała się od 53,8 tys. jednostek porównywalnych w Rumunii do 98,6 tys. w Polsce. W Czechosłowacji wynosiła ona 72,2 tys. jednostek, w NRD -85,0 tys., a na Węgrzech 88,5 tys. jednostek. Rozpiętość wartości towarów przypadających na pracownika handlu detalicznego wahała się natomiast od 6,8 tys. jednostek porównywalnych w Rumunii, do 40,9 tys. w Polsce. W Czechosłowacji wynosiła ona 17,1 tys., a na Węgrzech 11,3 tys. jednostek. Dla NRD, wobec braku danych o liczbie pracowników handlu detalicznego, nie można było obliczyć takiego wskaźnika. Pośrednio można było jednak ustalić, że w 1977 r. wartość towarów sprzedanych przez jednego pracownika handlu detalicznego wynosiła około 18 tys. jednostek.

Zróżnicowania wewnętrzne omawianych krajów w zakresie wartości sprzedaży przypadającej na jedną placówkę handlu detalicznego było niewielkie, zwłaszcza w NRD, Czechosłowacji i na Węgrzech (ryc. 7). Dominowały w nich jednostki terytorialne o wartościach zbliżonych do średnich krajowych. Większe zróżnicowanie występowało w Polsce. Wartościami przekraczającymi średnią krajową cechowały się wszystkie województwa wysoko zurbanizowane Polski zachodniej i centralnej o funkcjach przemysłowo-usługowych, a także dwa województwa we wschodniej części kraju, na obszarze których położone były większe miasta - ośrodki akademickie. Poza tym w zachodniej i centralnej części kraju dominowały województwa o wartościach zbliżonych do średniej krajowej, a we wschodniej - o wartościach od niej niższych. W Rumunii, poza Bukaresztem, w którym wartość sprzedaży przypadająca na placówkę handlową wynosiła 112,3 tys. jednostek (podobnie jak w Pradze), tylko w 5 innych jednostkach terytorialnych przekraczała ona średnią wartość krajową, w tych samych zresztą, w których średnią krajową przekraczała również wartość sprzedaży na mieszkańca. Dominowały natomiast jednostki (23 na 41 istniejących) o wartości sprzedaży zbliżonej do średniej krajowej. Znacznie poniżej tej wielkości spadała wartość sprzedaży aż w 12 jednostkach terytorialnych. W zakresie wartości sprzedaży przypadającej na pracownika handlu detalicznego, zróżnicowanie omawianych krajów było niewielkie i ograniczało się na ogół do dwóch klas wielkości, zaś występujące wartości różniły tylko kraje między sobą (ryc. 8). Porównując przytoczone wyżej liczby do omówionej wcześniej częstotliwości występowania placówek handlowych w stosunku do liczby ludności oraz do wielkości zatrudnienia w handlu detalicznym okazuje się, że niemal każdy z omawianych krajów, mimo wielu zasadniczych podobieństw wynikających z przynależności do tego samego ustroju polityczno-gospodarczego, posiadał sobie tylko właściwy system obsługi handlowej ludności (ryc. 9.).

A. System wschodnioniemiecki

Cechował się on gęstą siecią placówek handlu detalicznego (poniżej 200 osób na 1 placówkę) i średnią wartością sprzedanej masy towarowej (60-100 tys. jednostek porównywalnych) z bardzo wysoką równocześnie wartością sprzedaży na jednego mieszkańca

(ponad 500 jednostek). Cały kraj był w ten sposób równomiernie wyposażony. Tylko w Berlinie oraz w regionie nadmorskim (Rostock) średnia wartość sprzedaży na jedną placówkę była wyższa niż w innych częściach kraju.

B. System polski

Był on bardziej zróżnicowany i cechował się nieco rzadszą niż w NRD siecią placówek handlowych (150-250 mieszkańców na placówkę). Wartość towarów sprzedanych przez jedną placówkę wahała się na ogół w granicach 60-100 tys. jednostek porównywalnych, przekraczając tę wielkość tylko w 11 województwach. Cechą wyróżniającą systemu polskiego była wysoka wartość towarów sprzedanych na mieszkańca (ponad 300 jednostek porównywalnych) i bardzo wysoka wartość towarów sprzedanych przez jednego pracownika handlu detalicznego. Kraj był jednak bardzo zróżnicowany wewnętrznie pod względem wielkości wspomnianych wskaźników (ryc. 9), przy czym najbardziej od wartości średnich odstawała Warszawa, mająca wartość wszystkich wskaźników znacznie wyższą niż reszta kraju.

C. System czechosłowacko-węgierski

Cechował się dużą różnorodnością wskaźników gęstości placówek handlu detalicznego (150-300 mieszkańców na 1 placówkę) oraz wartości sprzedaży (60 tys. do ponad 100 tys. jednostek na 1 placówkę), a także zbliżoną wartością sprzedaży na mieszkańca (250-400 jednostek). Wskaźnikiem różnicującym te kraje była wartość sprzedaży towarów przypadająca na pracownika handlu detalicznego: 10-15 tys. jednostek na Węgrzech i 15-30 tys. jednostek w Czechosłowacji. Stolice obu tych państw, podobnie jak w NRD i Polsce miały wskaźniki wyższe nie tylko niż w reszcie kraju, lecz także wyższe niż w Berlinie i Warszawie. Oba omawiane kraje były też zróżnicowane wewnętrznie, choć nie do tego stopnia jak Polska.

D. System rumuński

Cechował się bardzo rzadką siecią placówek handlu detalicznego (ponad 300 mieszkańców na 1 placówkę) z niską równocześnie wartością sprzedaży przypadającą na jedną placówkę (poniżej 60 tys. jednostek porównywalnych), na mieszkańca (poniżej 150 jednostek) oraz na pracownika handlu detalicznego (poniżej 10 tys. jednostek). Wewnętrznie Rumunia była mało zróżnicowana. Ponad przeciętność wybijał się tylko Bukareszt (który jak inne omawiane stolice

miał wyższe wskaźniki od średnich krajowych) oraz górski region Harghita, który miał wyjątkowo gęstą sieć placówek handlowych, co w pewnym stopniu można tłumaczyć wypoczynkowym charakterem obszaru.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że NRD miała najlepiej rozwinięty handel detaliczny. Czechosłowacja i Węgry cechowały się wprawdzie niższą gęstością placówek handlowych oraz niższą wartością sprzedanych towarów, jednakże poziom obsługi klienta był zbliżony. Polski system handlu detalicznego cechowała zła obsługa klienta, spowodowana w dużej mierze przeciążeniem personelu, który sprzedawał dwukrotnie większą niż w NRD masę towarową i to zarówno w wymiarze bezwzględny jak w przeliczeniu na jednego mieszkańca i na jednego pracownika handlu detalicznego. System handlowy Rumunii odzwierciedlał złą sytuację gospodarczą kraju. Rzadka sieć placówek handlowych wynikała z braku podaży dóbr konsumpcyjnych oraz dużego udziału spożywanej żywności produkowanej przez rolników na własny użytek. Niska wartość towarów sprzedanych na 1 mieszkańca oraz na 1 pracownika handlu detalicznego znajdowała swoje odbicie, zwłaszcza w miastach, w lepszej niż to miało miejsce w Polsce obsłudze klienta.

2.2. Gastronomia

Poziom rozwoju gastronomii, jak to wynika z dalszych rozważań, odzwierciedla nie tylko poziom zamożności społeczeństwa, lecz w znacznej mierze jest także odbiciem modelu konsumpcji dominującego w danym kraju. Dwa te czynniki stwarzają bowiem popyt na usługi gastronomiczne oraz wpływają na ich charakter i różnorodność.

2.2.1. Placówki gastronomiczne

Największą liczbę placówek gastronomicznych wśród badanych krajów posiadała NRD (tab. 5). Na początku lat osiemdziesiątych również liczne były one w Czechosłowacji. W ciągu omawianego dziesięciolecia ich liczba jednak zmalała o 18%. Trzecie miejsce pod względem liczby placówek gastronomicznych zajmowała Polska, która podobnie jak Węgry cechowała się rosnącą ich liczbą. Wzrost liczby placówek gastronomicznych w obu tych krajach należy wiązać z rozwojem sektora prywatnego w gastronomii. Dla Rumunii, która w 1982 r. posiadała dużo placówek gastronomicznych, z braku danych późniejszych nie znane są zmiany jakie zaszły do końca lat osiemdziesiątych. Na podstawie sytuacji gospodarczej kraju, jak również malejącej w latach osiemdziesiątych liczby placówek obrotu towarowego ogółem można sądzić, że taką tendencję miała również liczba placówek gastronomicznych. W stosunku do liczby ludności najgęstsza sieć placówek gastronomicznych miała Czechosłowacja (1 placówka na 442 mieszkańców), zwłaszcza same Czechy (ryc. 10). Niewiele rzadszą sieć miały NRD, w której

placówka gastronomiczna przypadała na 470 mieszkańców, oraz Węgry, w których na jedną placówkę przypadało około 584 mieszkańców. Wszystkie te trzy kraje reprezentują wyraźnie wyższy od pozostałych poziom rozwoju gospodarczego, a także inny model konsumpcji niż Polska. Ta inność wynika zarówno ze zwyczaju częstego korzystania z placówek gastronomicznych, które zwłaszcza w mniejszych miejscowościach skupiają całe niemal życie towarzyskie, jak i z tradycji masowej konsumpcji piwa lub wina poza domem. Jak silny wpływ na liczebność placówek gastronomicznych wywierają tradycje konsumpcyjne może świadczyć Rumunia, kraj masowej konsumpcji wina, w którym mimo niskiego poziomu zamożności, liczba ludności przypadającej na jedną placówkę gastronomiczną w 40% jednostek terytorialnych nie przekraczała 1000 osób, a nigdy zaś nie przekraczała wartości 2000 osób, charakterystycznej dla całej centralnej i wschodniej Polski. Średnio w Polsce na placówkę gastronomiczną przypadało w roku 1980 r. aż 1701 mieszkańców, podczas gdy w Rumunii tylko 1056. Częstotliwość występowania placówek gastronomicznych była w Polsce niska, nawet na terenach o dużym na nie zapotrzebowaniu, jakim cechowały się obszary turystyczne i wypoczynkowe (ryc. 10). Taki stan rzeczy wynikał z kilku przyczyn. Po pierwsze z ograniczenia, do niedawna, możliwości prowadzenia prywatnych placówek gastronomicznych, przy równoczesnym monopolu na tę działalność organizacji spółdzielczych, które traktowały ją jako zło konieczne, nie zaś jako dobry interes. Na gęstość sieci placówek gastronomicznych w Polsce wpływały szkody jakie II Wojna Światowa spowodowała w infrastrukturze, a zwłaszcza w ludności. Wymuszenie ludności żydowskiej, która we wschodniej części Polski dominowała w handlu i gastronomii spowodowało, że zabrakło zarówno fachowców jak i chętnych do prowadzenia usług gastronomicznych. Tradycje zbiorowej konsumpcji opierające się w Polsce do niedawna na zwyczaju spotykania się w domach prywatnych, a zostawiające restauracje niemal wyłącznie do dyspozycji konsumentów alkoholu, nie pozostały bez wpływu na poziom wyposażenia kraju w placówki gastronomiczne, które poza miastami ograniczały się do wiejskich gospód, odrzucających od siebie porządną ludźmi zarówno jadłospisem jak i wyglądem.

Częstotliwość występowania placówek gastronomicznych, zwłaszcza w miastach, nie w pełni odzwierciedlała poziom ich wyposażenia. Na ogół miejskie placówki gastronomiczne są znacznie większe i oferują znacznie większą liczbę miejsc niż wiejskie; w rezultacie, liczba ludności przypadająca na jedno miejsce konsumenckie w mieście bywa niekiedy mniejsza niż w obszarach wiejskich o większej częstotliwości placówek.

2.2.2. Wartość obrotów placówek gastronomicznych

Wielkość obrotów placówek gastronomicznych, mierzona w jednostkach porównywalnych, których obliczenia dokonano na podstawie tych samych zasad jak w przypadku handlu detalicznego, wykazywała około 1980 r. dużą zbliżność z liczbą placówek gastronomicznych.

W przeliczeniu na jednego mieszkańca największa była ona w ówczesnej NRD, gdzie w żadnej z jednostek terytorialnych nie spadała poniżej 40 jednostek, w wielu zaś przekraczała 50 jednostek (ryc. 11). Równie wysokimi wskaźnikami cechowały się w pozostałych badanych krajach tylko niektóre stolice, a w Rumunii także wybrzeże czarnomorskie, będące jej głównym regionem wypoczynkowym, często odwiedzanym przez cudzoziemców. W pozostałych częściach Rumunii jednak, wartość sprzedaży w zakładach gastronomicznych przypadająca na mieszkańca, była bardzo niska i tylko w Bukareszcie przekraczała 40 jednostek porównywalnych. Dominowały natomiast regiony cechujące się wartościami w granicach 20-30 jednostek. Podobną, choć jeszcze gorszą sytuację można zaobserwować w Polsce, w której w 30 jednostkach terytorialnych wartość sprzedaży nie przekraczała 30 jednostek porównywalnych na mieszkańca, w tym w 13 jednostkach spadała poniżej 20. W Czechosłowacji i na Węgrzech wartość sprzedaży w zakładach gastronomicznych kształtowała się na średnim poziomie i wahała się w od 30 do 50 jednostek porównywalnych na mieszkańca (z wyjątkiem stolic). Podobna sytuacja występowała w zachodniej i południowej części Polski. W ciągu lat osiemdziesiątych, w związku z pogłębiającymi się trudnościami gospodarczymi analizowanych krajów wystąpił prawdopodobnie spadek realnej wartości sprzedaży w zakładach gastronomicznych, być może z wyjątkiem NRD i Czechosłowacji, choć liczby bezwzględne (tab. 5) wskazują na jej wzrost nominalny, który wynikał z postępującej inflacji (zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech) nie zaś ze wzrostu sprzedanej masy towarowej. Dla tego okresu nie było jednak możliwości przeprowadzenia porównań cen poszczególnych krajów.

3. Usługi bytowe

Konglomerat różnorodnych usług typu naprawczo-konserwacyjnego oraz tzw. usług osobistych i budowlanych tworzy bardzo ważny dział usług rynkowych, określanych mianem usług bytowych. Pomimo braku pełnych informacji o liczbie osób pracujących w usługach bytowych można z całym prawdopodobieństwem stwierdzić, że dają one zatrudnienie 15-20% ogólnej liczby osób pracujących w usługach rynkowych.

Z punktu widzenia struktury organizacyjnej i własnościowej usługi bytowe w omawianych krajach środkowoeuropejskich są najbardziej zróżnicowaną grupą usług (tab. 6). Podobnie jak w obrocie towarowym, również organizacja usług bytowych była dwutorowa. Równolegle istniał sektor uspołeczniony i prywatny. Jednakże ich znaczenie było inne niż w obrocie towarowym. Sektor prywatny reprezentowany przez rzemiosło miał największe znaczenie w NRD, Polsce i na Węgrzech, gdzie w 1980 r. świadczył około 60% wszystkich usług bytowych, przy czym odsetek ten był wyższy w małych miastach i na wsi, a mniejszy w miastach dużych. Najmniej powiązane z gospodarką socjalistyczną, a tym samym najmniej zależne od państwa było rzemiosło NRD i Polski, w których istniejące cechy zachowały duży zakres uprawnień w dziedzinie organizacji rzemiosła oraz jego zaopatrzenia w surowce i narzędzia. Na Węgrzech

cechy miały niemal wyłącznie charakter związków zawodowych. Organizacją rzemiosła oraz jego zaopatrzeniem zajmowały się natomiast odpowiadające im branżowo ministerstwa. W Czechosłowacji na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych rzemiosło prywatne zostało całkowicie zlikwidowane, a na jego miejsce i w oparciu o nie, utworzone zostały spółdzielnie rzemieślnicze. Dopiero od 1982 r. rady narodowe zaczęły ponownie udzielać zezwoleń na indywidualną działalność rzemieślniczą w branżach deficytowych, lecz prowadzoną tylko jako zajęcie uboczne oraz bez prawa zatrudniania najemnej siły roboczej. Nie wolno było również świadczyć usług w zakresie napraw urządzeń radiowych i telewizyjnych⁴. Do końca 1984 r. takich zezwoleń wydano w Czechosłowacji około 30 tys. Forma ubocznego prowadzenia działalności rzemieślniczo-usługowej rozwinęła się w latach osiemdziesiątych również na Węgrzech. W tym samym czasie w NRD tworzone tzw. brygady rzemieślnicze w zakładach przemysłowych, pomyślane jako jedna z form przekształceń rzemiosła prywatnego w działalność nadzorowaną przez państwo. Lata osiemdziesiąte w Polsce wykazują w rzemiośle tendencje przeciwne. Zaczął się proces zanikania uspołecznionych placówek usług bytowych, których miejsce zaczęły zajmować placówki prywatne. Ruch ten do 1988 r. był niestabilny, w związku ze sprzecznościami decyzji rad narodowych, udzielających zezwoleń na otwarcie nowych warsztatów rzemieślniczych, z deklarowanym przez państwo tzw. zielonym światłem dla rozwoju rzemiosła.

Sytuacja polityczna w Rumunii do 1989 r. uniemożliwiała niestety zebranie szczegółowych i wiarygodnych informacji na temat zasad organizacji usług bytowych. Wiadomo tylko, że kraj zdominowany był przez gospodarkę socjalistyczną, a więc i usługi bytowe świadczone były w zasadzie tylko przez uspołeczniony sektor gospodarki. Sądząc jednak po istniejącym w Rumunii marginesie prywatnej produkcji rolniczej można przypuszczać, że również w zakresie świadczenia usług bytowych istniał pewien margines działalności prywatnej. Według oficjalnych statystyk, usługi bytowe jeszcze w 1985 r. były świadczone wyłącznie przez spółdzielnie rzemieślnicze⁵.

Mimo pewnych różnic w organizacji uspołecznionego sektora usług bytowych w poszczególnych krajach można zauważyć, że cechuje je zasadnicza jednolitość, polegająca z jednej strony na zależności od rad narodowych (wydawanie zezwoleń, nadzorowanie spółdzielni rzemieślniczych, organizowanie własnych zakładów i zarządzanie nimi), z drugiej zaś na odrębnie traktowanych pionach działalności usługowej w miastach i na wsi. W rezultacie usługi bytowe w miastach prowadzone były równolegle przez zakłady państwowe i spółdzielcze, zapewniając do pewnego stopnia konkurencję, a zwłaszcza suplementarność działalności usługowej. Na wsi natomiast sektor uspołeczniony usług bytowych był zmonopolizowany najczęściej przez placówki spółdzielcze organizowane i zarządzane przez wiejski system spółdzielni zaopatrzenia i zbytu, takich jak Samopomoc Chłopska w Polsce czy Jednota w Czechosłowacji.

Uspołecznione placówki usług bytowych we wszystkich analizowanych krajach były na ogół większe od prywatnych i lepiej od nich wyposażone technicznie oraz zaopatrzone w surowce i materiały, zwłaszcza w dziedzinie nowoczesnych zdobyczy technicznych jak elektronika, chłodnictwo itp. Równocześnie jednak wydajność pracy była w nich niższa, a organizacja kosztowniejsza. W momencie narastania sytuacji kryzysowej w gospodarce, uspołecznione placówki okazały się mało konkurencyjne w porównaniu z prywatnymi i jak wykazała sytuacja w Polsce, w nie właśnie uderzyło ograniczenie popytu na usługi spowodowane obniżeniem płac realnych. Jako pierwsze zaczęły więc upadać uspołecznione placówki, a potem całe uspołecznione przedsiębiorstwa usługowe.

3.1. Placówki świadczące usługi bytowe

Zaspokojenie popytu na usługi bytowe zależy od trzech czynników: dostępności do placówek świadczących usługi, ich wyposażenia technicznego oraz kadry fachowców. Dla żadnego z nich nie ma zadowalających danych. Nawet dane dotyczące liczby placówek świadczących usługi bytowe, jakie zdołano zebrać, są niepełne. Po pierwsze brak danych dla kilku kolejnych przekrojów czasowych utrudnia określenie tendencji rozwojowych. Po drugie, dane dla różnych krajów dotyczą innych zbiorów. Są to albo dane dotyczące ogólnej liczby placówek usługowych, lub też tylko placówek uspołeczniionych (Węgry) albo placówek prywatnych (NRD). Ponadto, jeśli dostępne są pełne dane dla kraju jako całości (Rumunia) wówczas brak jest ich rozbitcia regionalnego, które natomiast istnieje w odniesieniu do placówek spółdzielczych. Tak więc zestawienie w tabeli 7 informacji o liczbie placówek usługowych może służyć tylko jako pewne przybliżenie. Z niego wynika, że liczba placówek świadczących usługi bytowe zależy w poszczególnych krajach od liczby ich ludności oraz od ogólnego poziomu rozwoju gospodarczego⁶. Stąd największa jest ona w Polsce i NRD, mniejsza zaś na Węgrzech i w Czechosłowacji. Rumunia zajmuje miejsce pośrednie. Na podstawie danych zestawionych w tabeli 7 można także stwierdzić, że lata osiemdziesiąte, pomimo narastających w badanych krajach trudności gospodarczych, a może właśnie dlatego, były okresem rozwoju usług bytowych, w tym także wzrostu liczby placówek usługowych. Zmniejszenie się w NRD liczby prywatnych placówek usług bytowych nie zaprzecza tej tezie, gdyż wiąże się ono z panującą w owym czasie w NRD tendencją do ograniczenia prywatnej działalności gospodarczej. Brak danych o liczbie placówek usługowych w końcu lat osiemdziesiątych w Czechosłowacji i na Węgrzech wynika prawdopodobnie z trudności w ich obliczeniu, wynikającej z faktu udzielania w tych krajach zezwoleń na uboczną działalność usługową emerytom i osobom zatrudnionym stale w innych działach gospodarki, działalność prowadzoną zazwyczaj w domu wykonawcy, nie zaś w wydzielonej placówce usługowej.

Tendencje przemian w liczbie placówek świadczących usługi bytowe w latach osiemdziesiątych można dokładnie prześledzić tylko na przykładzie Polski i Rumunii, krajów znacznie różniących się podejściem do prywatnego sektora gospodarczego. W Polsce w analizowanym okresie nastąpił spadek liczby uspołecznionych placówek usługowych niemal o 30%, któremu towarzyszył raptowny wzrost placówek prywatnych o 60,5% w stosunku do stanu z 1980 r., przy czym wzrost ten był szczególnie szybki od 1986 r. W Rumunii do 1988 r. następował niezachwiany wzrost liczby placówek świadczących usługi bytowe (o 24,8% w stosunku do stanu 1980r.), jednakże w 1989 r. nastąpił ich spadek o 3,8%, świadczący o załamaniu się dotychczasowego trendu.

Placówki usługowe sektora uspołecznionego były znacznie większe od prywatnych, a ponadto posiadały znacznie lepsze i nowocześniejsze wyposażenie techniczne. Poza tym, czy to na skutek ograniczeń formalnych, jak na przykład w Czechosłowacji, czy też na skutek trudności w dostępie do części zamiennych, sektor usług uspołecznionych był właściwie monopolistą w zakresie świadczenia usług naprawczych sprzętu radiowego i telewizyjnego, a także elektrycznego sprzętu gospodarstwa domowego.

Najliczniejszą grupą placówek świadczących usługi bytowe, zarówno w Polsce jak i w Rumunii, tak w 1980 jak i w 1989 r. były usługi przemysłowe (tab. 8). Drugie miejsce w Polsce zajmowały usługi budowlane, zaś w Rumunii - osobiste. Najliczniejsze w grupie usług przemysłowych były w Polsce w 1980 r. placówki usług krawieckich, a w 1989 r. - usługi motoryzacyjne. W Rumunii zaś, w obu przekrojach czasowych - placówki usług spożywczych, które w Polsce były nieliczne. W okresie 1980-1989 poza usługami motoryzacyjnymi, wyraźny wzrost wykazywały w Polsce placówki usług stolarskich oraz naprawy sprzętu radiowo-telewizyjnego, w Rumunii tylko te ostatnie.

Na dostępność do placówek świadczących usługi bytowe, poza bezwzględną ich liczbą wpływa w poważnym stopniu ich rozmieszczenie, którego wyrazem może być wskaźnik liczby ludności przypadającej na jedną placówkę. Dla zilustrowania tego zjawiska posłużono się danymi z około 1980 r., które jak o tym już wspomniano, nie są jednorodne. Zatem obraz jaki przedstawia rycina 12 pokazuje poprawnie tylko wewnętrzne zróżnicowanie poszczególnych krajów. Relacje międzynarodowe są natomiast odbiciem różnic w jakości posiadanych źródeł. W Polsce i NRD, w których dominowały prywatne placówki usług bytowych, dostępność do nich była stosunkowo łatwa. Na jedną placówkę przypadało w Polsce poniżej 250 mieszkańców, a w NRD, w której nie dało się uwzględnić placówek uspołecznionych - poniżej 350 mieszkańców. Znacznie trudniejszy był dostęp do placówek świadczących usługi bytowe w Czechosłowacji i na Węgrzech, w których w 1980 r. dominowały placówki sektora uspołecznionego. W nich bowiem, liczba mieszkańców przypadająca na jedną placówkę wahała się w granicach 408-728 w Czechosłowacji, do 350-943 osób na Węgrzech. W obu wspomnianych krajach stolicy i regiony stołeczne z reguły cechowały się największymi liczbami osób przypadających na jedną placówkę, co należy wiązać z mniejszą niż średnio

w kraju liczbą placówek usługowych w stosunku do liczby ludności, z jednej strony spowodowaną koncentracją ludności na niewielkim obszarze, w którym odległość do wszelkich placówek świadczących usługi bytowe jest fizycznie niewielka, a rozmiar placówek często znacznie większy niż średnio w kraju. Z drugiej zaś strony wiąże się ona z niedoborami placówek usługowych w zapleczach wielkich miast, będących obszarami codziennych wyjazdów do pracy w tych miastach. Osobnego komentarza wymaga Rumunia. Dane regionalne na jakich oparto mapkę zróżnicowań tego kraju dotyczą tylko placówek spółdzielczych, na które średnio przypadało w 1982 r. ponad 1400 mieszkańców. Dane ogólnokrajowe z 1980 r. obejmujące także placówki państwowe wskazują, że średnio na jedną placówkę świadczącą usługi bytowe przypadało w Rumunii tylko 332 mieszkańców. Brak jednak rozbitcia tych danych na mniejsze jednostki terytorialne. Jakle więc było naprawdę zróżnicowanie wewnętrzne Rumunii pod względem dostępności do placówek usługowych nie wiadomo.

3.2. Zatrudnienie w usługach bytowych

Jak wynika z ogólnej struktury zatrudnienia, osoby pracujące w usługach bytowych stanowiły niedużą grupę. W 1981 r. na Węgrzech ich udział wynosił 6,1% ogółu zawodowo czynnych, w NRD - 4,9%, w Czechosłowacji - 3,9% a w Polsce tylko 2,9%. Udziały osób pracujących w usługach bytowych obliczone w stosunku do całego zatrudnienia w usługach były nieco wyższe i wynosiły: na Węgrzech 15,2%, w NRD - 10,7%, w Czechosłowacji - 9,5% i w Polsce - 8,4%. Kolejność poszczególnych krajów w bezwzględnej wielkości zatrudnienia w usługach bytowych była odmienna (tab. 7). Najliczniejsze było ono w Polsce, następnie w NRD. Węgry zajmowały trzecie miejsce, a Czechosłowacja czwarte. Można przypuszczać, że ogólna liczba zatrudnionych w usługach bytowych w Rumunii kształtowała się wówczas na poziomie około 300 tys. osób. Umieściłoby to ją na poziomie Węgier i Czechosłowacji. W ciągu lat osiemdziesiątych nastąpił w badanych krajach wzrost liczby zatrudnionych w usługach bytowych, zwłaszcza w Czechosłowacji i w Polsce, a prawdopodobnie także i na Węgrzech. Spowodowany został znacznym przyrostem zatrudnienia w sektorze prywatnym. W Czechosłowacji stanowił on 55,6% całkowitego wzrostu zatrudnienia w usługach bytowych a w NRD - 60,8%. W Polsce, w której wzrostowi znaczenia sektora prywatnego w usługach bytowych towarzyszył stopniowy zanik sektora uspołecznionego, wzrost zatrudnienia w sektorze prywatnym wynosił aż 205,1 tys. osób (90%), podczas gdy ogólny wzrost zatrudnienia w usługach bytowych wynosił tylko 132 tys. osób. Oznacza to, że w tym czasie zatrudnienie w sektorze uspołecznionym spadło z 252 tys. osób do 188 tys., a więc o 25%. Na Węgrzech zatrudnienie w prywatnym sektorze usług bytowych wzrosło o 58,8 tys. osób, przy czym najwyższy był wskaźnik wzrostu liczby osób świadczących usługi w ramach

licencjonowanych zajęć ubocznych oraz świadczonych przez emerytów. Na tej podstawie można powiedzieć, że w Polsce i na Węgrzech proces prywatyzacji gospodarki, choć w ogólnym jej wymiarze marginesowy, zaczął się w usługach bytowych już w latach osiemdziesiątych.

Bezwzględna wielkość zatrudnienia nie jest jednak w usługach najważniejszym wskaźnikiem obrazującym poziom zaspokojenia popytu. Znacznie istotniejszy w tym względzie jest wskaźnik zatrudnienia na 1000 mieszkańców. Również w tym przypadku Węgry zajmują pierwsze miejsce (1981) mając 28 pracowników usług bytowych na 1000 mieszkańców. Drugie miejsce zajmowała NRD (24,5 osób), a trzecie Czechosłowacja (18,5 osób). Polska, jeśli nie brać pod uwagę Rumunii, dla której zresztą brak pełnych danych, zajmowała miejsce ostatnie z 13,5 pracownikami usług bytowych na 1000 mieszkańców. Rumunię prawdopodobnie cechował podobny wskaźnik. Lata osiemdziesiąte przyniosły wzrost liczby osób zatrudnionych w usługach bytowych na 1000 mieszkańców. Szczególnie silny był on w Czechosłowacji (o 10 osób na 1000 mieszkańców) i w Polsce (2,6 osoby). Dla Węgier brak jest odpowiednich danych, ale sądząc po wzroście liczby pracowników sektora prywatnego z 9,6 na 15,3 na 1000 mieszkańców, można przypuszczać, że i w tym kraju nastąpił istotny przyrost ogólnej liczby zatrudnionych w usługach bytowych, który sprawił, że w 1989 r. zajmowały one pod tym względem pierwsze miejsce.

Wewnętrzne zróżnicowanie badanych krajów pod względem liczby pracowników usług bytowych na 1000 mieszkańców było około 1980 r. nieduże (ryc. 13). Najmniejsze było w Czechosłowacji i w Polsce, nieco większe na Węgrzech, a największe w NRD.

3.3. Wartość świadczonych usług

Wskaźnik wartości świadczonych usług bytowych można wykorzystać w celach porównywalnych tylko w ograniczonym zakresie. Wynika to z dwóch przyczyn. Pierwszą są międzynarodowe różnice w wysokości pobieranych opłat za poszczególne usługi, nawet liczone w jednostkach porównywalnych, drugą natomiast konieczność przeliczenia cen krajowych na jednostki porównywalne, które oparto na wartości koszyka towarów konsumpcyjnych, tak jak to uczyniono przy przeliczeniu wartości obrotów handlu detalicznego. Z uwagi na zróżnicowane tendencje inflacyjne w poszczególnych krajach konieczne stało się ograniczenie badania wartości świadczonych usług bytowych do jednego przekroju czasowego z początku lat osiemdziesiątych. Największą wówczas wartość globalną świadczonych usług bytowych miała Polska (tab. 7). Drugie miejsce zajmowała Rumunia. Dalsze kolejne miejsca zajmowały: Czechosłowacja, NRD i Węgry. Ogólna wartość świadczonych usług bytowych była więc w zasadzie proporcjonalna do liczby ludności poszczególnych krajów. W przeliczeniu na jednego mieszkańca, sytuacja kształtowała się jednak odmiennie. Najwyższą wartością cechowały się Węgry (43,9 jednostek porównywalnych na mieszkańca). Drugie miejsce zajmowała Polska (38,1 jednostek), a trzecie Czechosłowacja (37,7 jednostek). NRD zajmowała

miejsce czwarte (30,9 jednostek), a Rumunia piąte (29,2 jednostek). W tym ostatnim przypadku użyto do obliczenia jednostki porównywalnej dla 1980 r. wartości towarów zarejestrowane w 1988 r., przez co prawdopodobnie zaniżono rzeczywistą wartość świadczonych w tym kraju usług bytowych.

Wzrost krajowych wartości świadczonych usług bytowych między 1980 a 1989 r. nie zawsze wskazuje na rzeczywisty wzrost aktywności placówek świadczących te usługi. Być może w NRD w latach 1981-1987 oraz w Rumunii w latach 1980-1985 nastąpił rzeczywisty wzrost wielkości świadczonych usług. Znaczny wzrost wartości świadczonych usług na Węgrzech w latach 1980-1988 jest już w znacznej mierze odbiciem inflacji, podobnie jak w Polsce w okresie 1980-1986, w której rzeczywisty wzrost mierzony w jednostkach porównywalnych liczonych na podstawie różnych dla różnych przekrojów czasowych cen towarów, wyniósł zaledwie 3%, co w przeliczeniu na mieszkańca oznaczało w rzeczywistości spadek wartości świadczonych usług bytowych o 0,8 jednostki porównywalnej, wówczas gdy ich wartość mierzona w cenach bieżących wzrosła ponad czterokrotnie. Można jednak przypuszczać, że generalnie, pomimo narastającego kryzysu gospodarczego usługi bytowe w badanych krajach w latach osiemdziesiątych rozwijały się. Musiała więc również rosnąć ich wartość.

4. Pozostałe działy usług rynkowych

Pośród usług rynkowych, poza wcześniej omówionymi, dużą rolę odgrywają jeszcze dwa działy: usługi finansowe i usługi komunalne. Im też poświęci się tutaj więcej uwagi. Inne drobne działy usług rynkowych, zarówno w sensie gospodarczym jak i obsługi ludności mają charakter drugorzędny. Z tej więc przyczyny, jak i z powodu braku odpowiednich danych statystycznych, zostaną one pominięte w niniejszym opracowaniu.

4.1. Banki i ubezpieczenia

Dostęp do informacji na temat banków w krajach środkowoeuropejskich jest bardzo ograniczony, ale nie z racji tajemnicy bankowej, lecz z uwagi na polityczno-kontrolną rolę jaką one pełniły w obowiązującym systemie zarządzania gospodarką. Dla Czechosłowacji i Rumunii nie udało się w ogóle zebrać jakichkolwiek rzeczowych informacji o bankach. Materiały zebrane dla pozostałych trzech krajów pochodzą głównie z wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami świata bankowego. Publikowane informacje na temat bankowości uzyskano tylko dla Polski⁷ i Węgier⁸. Na tej podstawie można stwierdzić, że do 1986 r. włącznie, we wszystkich badanych krajach istniały co najmniej dwie instytucje bankowe: państwowy bank narodowy oraz kasa oszczędnościowa. Banki narodowe prowadziły działalność emisyjną oraz kontrolną w stosunku do pozostałych instytucji finansowych, przy

czym w NRD i Polsce kontrola ta w przypadku kas oszczędnościowych przemieniła się z czasem w całkowite ich podporządkowanie bankom narodowym. Banki narodowe, jak i kasy oszczędnościowe posiadały organizację dostosowaną do podziału administracyjnego: istniały oddziały regionalne (wojewódzkie) oraz tzw. oddziały operacyjne (okręgowe). Inne banki działające w omawianych krajach zakresem swego działania dostosowane były do specyfiki gospodarczej i sposobów zarządzania obowiązujących w danym kraju. W NRD na przykład, poza bankiem narodowym i kasą oszczędnościową obsługującą obroty finansowe ludności, istniały jeszcze 3 inne banki: gospodarki rolnej i żywnościowej (Land und Nahrungswirtschaft Bank), przemysłowy (Industrie Bank) zajmujący się finansowaniem inwestycji i prowadzący bieżące operacje bankowe przemysłu oraz bank spółdzielczy prowadzący finanse przedsiębiorstw handlowych i rzemieślniczych (Genossenschaftsbank für Handel und Gewerbe). W Polsce poza NBP i PKO istniały jeszcze 4 inne banki: Bank Gospodarstwa Krajowego (Inwestycyjny), Bank Gospodarki Żywnościowej prowadzący poprzez lokalne Banki Spółdzielcze operacje finansowe rolnictwa, Bank Handlowy oraz Bank Polska Kasa Opieki. Na Węgrzech natomiast poza MNB (bankiem narodowym) i kasą oszczędnościową istniał wówczas tylko jeszcze bank spółdzielczo-oszczędnościowy posiadający 262 placówki terenowe, a więc w charakterze zbliżony do polskiego Banku Gospodarki Żywnościowej. Reformę systemu bankowości najwcześniej podjęły Węgry. Na przełomie 1986 i 1987 r. utworzono tam trzy nowe banki: Rozwoju, Handlowy i Kredytowy. W 1988 r. Węgry poza z dawną istniejącymi bankami posiadały 8 tzw. banków komercyjnych (państwowych) oraz 14 przedsiębiorstw finansujących działalność rozwojową. Pierwsze objawy reformy bankowej w Polsce pojawiły się w 1988 r. gdy utworzono 2 nowe banki. Pod koniec roku działało w Polsce 8 banków krajowych oraz 5 przedstawicielstw banków zagranicznych. Zasadnicza przebudowa systemu bankowego zaczęła się jednak dopiero w 1989 r., kiedy powstało 13 nowych banków, w większości przypadków jeszcze państwowych oraz 2 przedstawicielstwa banków zagranicznych. Po upadku nakazowo-rozdzielczego systemu zarządzania gospodarką, w 1990 r. powstało 28 nowych banków o kapitałach mieszanych i wyłącznie prywatnych oraz dalsze 4 przedstawicielstwa banków zagranicznych.

Na temat systemu ubezpieczeń w omawianych krajach brak jest nawet takich zasadniczych danych jakie istnieją dla bankowości. Wiadomo tylko, że na początku lat osiemdziesiątych w każdym z nich działało tylko jedno państwowe przedsiębiorstwo ubezpieczeń dobrowolnych, dyktujące warunki na zasadzie swej monopolistycznej pozycji. Pod koniec dekady, liczba przedsiębiorstw ubezpieczeniowych powiększyła się; w 1988 r. na Węgrzech, a w 1989 r. w Polsce istniały już po cztery takie przedsiębiorstwa. Jak kształtowała się sytuacja w zakresie ubezpieczeń dobrowolnych w NRD, Czechosłowacji i Rumunii - nie wiadomo.

Zatrudnienie w całej sferze działalności finansowych stanowiło tylko ułamek procenta ogólnej liczby osób zawodowo czynnych. W Polsce, zarówno na początku jak i przy końcu dekady kształtowało się ono na poziomie około 0,7%, w Czechosłowacji na poziomie 0,4% a w Rumunii na poziomie 0,3%.

4.2. Gospodarka komunalna

Zatrudnienie w gospodarce komunalnej, podobnie jak i w usługach finansowych stanowi nieduży procent ogółu zatrudnionych w danym kraju. Dla przykładu, w Czechosłowacji pracownicy gospodarki komunalnej stanowili tylko 1,8% ogółu zawodowo czynnych w 1980 r. i 2,0% w 1988 r. W Polsce odpowiednie liczby wynosiły 2,2% w 1980 r. i 2,4% w 1988 r. Mimo tak niewielkiego zatrudnienia, społeczne znaczenie służb komunalnych jest ogromne. Zaspokajają one bowiem zapotrzebowanie ludności w tak istotnych zakresach jak zaopatrzenie w wodę pitną, gaz ogrzewczy i elektryczność, odprowadzenie ścieków i wywóz odpadków. Organizują one również komunikację wewnątrzosiedlową i inne służby osiedlowe. Zapewniają więc ludności zaspokojenie podstawowych wymagań cywilizacyjnych i sanitarnych.

Publikowane dane statystyczne na temat gospodarki komunalnej są niestety bardzo wrywkowe. Ponadto, w każdym kraju dotyczą one innych aspektów działalności komunalnej lub są odmiennie przedstawione: na przykład tylko w liczbach bezwzględnych lub tylko w odniesieniu do liczby ludności. Powoduje to trudności w porównaniu poziomu rozwoju służb komunalnych w poszczególnych krajach. Pewne wyobrażenie o poziomie ich rozwoju stwarzają dane zawarte w tabeli 9. Wynika z nich, że wielkość infrastruktury komunalnej mierzona długością sieci przesyłowych jest w omawianych krajach wypadkową liczby ich ludności oraz zamożności kraju. Czechosłowacja i Węgry reprezentują wśród nich wyższy poziom wyposażenia w usługi komunalne, zarówno w bezwzględnej długości sieci przypadających na 1000 km² powierzchni kraju, jak i w procentowych udziałach ludności z nich korzystającej. Wyposażenie Polski, pomimo wzrostu długości sieci zaopatrujących ludność w wodę pitną i gaz oraz sieci kanalizacyjnej, zarówno na początku jak i na końcu dekady lat osiemdziesiątych kształtowało się na poziomie o połowę niższym niż w Czechosłowacji i na Węgrzech. Wyposażenie Rumunii w infrastrukturę komunalną było natomiast o połowę niższe od polskiego. Równocześnie trzeba pamiętać, że w obrębie Polski i Rumunii występowały znacznie większe zróżnicowania wewnętrzne w wyposażeniu w infrastrukturę komunalną niż w Czechosłowacji i na Węgrzech. W każdym z omawianych krajów różnice wynikają głównie z poziomu urbanizacji. Tam gdzie większa jest liczba miast oraz gdzie miasta są większe, tam infrastruktura komunalna jest bardziej rozbudowana. W Polsce na poziom jej rozwoju wywarły wpływ także czynniki historyczne, wskutek których, wyposażenie komunalne zachodniej części kraju kształtuje się na poziomie zbliżonym do czeskiego i węgierskiego, a we wschodniej i częściowo centralnej - do rumuńskiego.

Przypisy

- ¹ Binnenhandel.(w): Handbuch der DDR, 1979, Köln; A.Werwicki: The organisation of distributive trades in Poland. University of Stirling, Department of Business Studies Working Paper 8402.
- ² Rocznik Statystyczny Handlu Wewnętrznego, 1980-1986, Warszawa.
- ³ Rejestrację cen przeprowadzono w następujących latach: NRD - 1984, Polska - 1978 i 1985, Czechosłowacja - 1985, Węgry - 1986, Rumunia - 1988. Jako reprezentatywne przyjęto ceny żywności w sklepach spółdzielczych oraz ceny produktów trwałych w sklepach państwowych oraz domach towarowych. W grupie artykułów spożywczych rejestrowano ceny: masła, margaryny, serów trwałych, mięsa i jego przetworów, ryb, mleka, chleba, mąki, cukru, jaj i wódki. W grupie artykułów przemysłowych ceny: męskich garniturów, płaszczy i obuwia, damskich sukien, bluzek, płaszczy i obuwia, rajstop, koszul męskich, pidżam, ubranek i płaszczy chłopców, sukienek i płaszczy dziewczęcych, sweterków i obuwia dziecięcego, ponadto proszku do prania, mydła, odkurzaczy, radiomagnetofonów, telewizorów czarno-białych, lodówek, pralek automatycznych oraz samochodów osobowych. Dodatkowo rejestrowano także ceny abonamentu telefonicznego, energii elektrycznej i wysokości komornego.
- ⁴ Služby v clenskyh zemích RVHP. ČSSR, 1986, Praha.
- ⁵ Anuarul Statistic al Republicii Socialiste Romania, 1986, București.
- ⁶ A.Werwicki, Warszawski makroregion funkcjonalny na tle dochodów i wydatków ludności w 1978 r., Biał. Inf. IGIPZ PAN, 1983, 43, 25-51.
- ⁷ Banks in Poland, 1991, Warszawa.
- ⁸ Statistical Yearbook of Hungary, 1980-1988, Budapest.

Tendencies in the development of market services in some Central European countries in the last decade of the existence of commanded economy (1980s.)

Summary

Similarly as in the preceding paper, this one covers the same area. To the sphere of market services the author reckoned such service activities, which even in the commanded economy have to be paid for, i.e.: transportation, communication, distribution, handicraft and some other less frequent but important market services. The whole discussion has been divided into four parts.

The first one contains a discussion carried on in two time sections (1980 and 1989) on main problems of different types of professional transportation, i.e. air transport (Table 1), sea and inland water transport, railroad transport (Table 2), passenger coach transport as well as the goods transport by lorries. The author stresses in it the dominating part played by railways in both passenger and goods transportation, and in the passenger traffic also the coach one. By the way he points also to the incompetitiveness of the dominating types of transportation, as well as to the almost unchanging over the analysed period situation in transportation of the countries in question. Next problem discussed concerns communication, its organization and importance, number of telephones, television sets and post offices. The author stresses also the stagnating situation over the last decade.

The second part of the paper consists of two chapters: one concerning retail trade, the other - gastronomy. After a broad information on the organizational principles of distribution in the commanded economy (Table 4. and 5.), there had successively been discussed problems concerning numbers, densities and sizes of retail trade units (Table 4 and 5, Fig. 1.), employment in retailing (Fig. 2, 3 and 4.) and the value of retail turnover (Fig. 5, 6, 7, 8). As a result of the above analyses the author distinguished in the discussed area 4 organizational systems of retail services (Fig. 9.). In the chapter dealing with gastronomy there had been discussed geographical distribution of gastronomical enterprises (Fig. 10.), and their turnover (Fig. 11.). The whole analysis points to changes in the ownership of retail and gastronomical units in favour of the private ones and to the growth of employment in the distribution.

Third part of the paper deals with problems of handicraft services, which in the discussed countries were still well developed. Starting with an information about differences in organizational structures of handicraft in the countries in question (Table 6.) the author analyses trends in the development of handicraft services (Table 7.), the changing numbers of units engaged in different types of services (Fig 8.), as well as their regional distribution (Fig. 12.). Discussed in the chapter were also: employment in handicraft (Table 7, Fig. 13.) and the value of services rendered. From the analysis mentioned above appears that the privatisation of retailing and of handicraft, although still marginal till 1989, began in Poland and Hungary already at the beginning of the decade. Worth mentioning is another element of the presented analysis of retailing and handicraft, i.e. an attempt to measure values of services rendered by means of a comparable monetary unit, which has been calculated on the basis of prices of selected goods, registered by the author during his field studies in the discussed countries. Part four contains general informations about other market services for which statistical data are rare and incomplete, among which the financial and communal services (Table 9.) concentrated most of the author's attention. As far as financial services are concerned, the author shows their organizational principles in the countries of commanded economy, as well as trends in their changes appearing in Hungary and Poland already in the analysed decade.

In conclusion it may be said, that in the decade of 1980-1989 in most of the countries under discussion, there has dominated a stagnation in service activities. Some signs of changes which were to come in the nearest future could be traced only in Hungary and Poland.

Tabela 1. Transport lotniczy krajów środkowoeuropejskich
w latach 1979-1988
Air transport in the Central European countries in 1979-1988

Przewoźnik Company	Liczba samolotów Number of planes	Przewozy		Cargoes	
		ładunków w mln tono/km	goods in mill ton/km	pasażerów w mln pasażero- kilometrów	passengers in mill passenger- kilometres
CSA	1980	77	14,6		1539
	1988	42	21,7		2244
Interflug	1980	*	67,3		2053
	1988	*	92,2		3229
LOT	1979	46	30,1		2714
	1988	39x	23,1		3947
TAROM	1979	*	74,4		1112
	1988	*	128,0		1668
MALEV	1979	20	9,2		1020
	1988	25x	7,7		1176

x - 1987

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, 1990, tab. 913.

Source: Statistical Yearbook GUS, 1990, Table 913.

Tabela 2. Lądowe przewozy pasażerów w krajach środkowo-europejskich w latach 1980-1988
 Passengers land transportation in the Central European countries in 1980-1988

Kraj Country	Przewozy pasażerów w miliardach pasażerokilometrów Passengers transportation in billion passenger-kilometres			
	koleje railways		autobusy coaches	
	1980	1988	1980	1988
Czechosłowacja Czechoslovakia	18,0	20,0	38,8	39,1
NRD GDR	22,0	23,1	24,3	23,3
Poleka Poland	46,3	52,1	49,2	57,1
Rumunia Romania	23,2	31,1x	24,0	21,7x
Negry Hungary	12,4	10,8	21,9	23,3

x - 1985

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, 1990, tab. 908 i 910.
 Source: Statistical Yearbook GUS, 1990, Table 908 i 910.

Tabela 3. Wyposażenie w aparaty telefoniczne, odbiorniki telewizyjne i placówki pocztowe w latach 1980-1989
 Endowment with telephones, TV-sets and post offices in 1980-1989

Kraj Country	telefony telephones				abonenci telewizyjni TV subscribers				placówki post offices			
	w tysiącach in thousands		na 1000 mieszkańców per 1000 inhabitants		w tysiącach in thousands		na 1000 mieszkańców per 1000 inhabitants		liczba number		na 1000 mieszkańców per 1000 inhabitants	
	1980	1987	1980	1989	1980	1987	1980	1988/9	1980	1988/9	1980	1989
Czechosłowacja Czechoslovakia	3150	3838	206	246	4296	4661	280	298	5070 ^{xx}	5132	3,30	3,28
NRD GDR	3156	3875	189	233	5731	6199	342	373	11988	11991	7,16	7,21
Polska Poland	3387	4618	95	122	7969	8353	223	293	8147	8273	2,18	2,20
Rumunia Romania	1747 ^{xxx}	2288	73 ^x	99	3861 ^{xxx}	*	172 ^{xxx}	*	5121	4596	2,35	1,98
Węgry Hungary	1261	1609	118	152	2766	2838	258	268	3193	3196	2,98	3,02

x - 1977, xx - 1981, xxx - 1982.

Zródło: Rocznik Statystyczny GUS (Statistical Yearbook GUS), 1990, Tab. 917, Statistisches Jahrbuch der DDR 1988, Statistical Yearbook of Hungary 1988.

Tabela 4. Agencyjne placówki handlowe i gastronomiczne
Agent retail and catering units

Kraj Country	Rok Year	Placówki Units			
		handlowe retailing		gastronomiczne gastronomical	
		liczba number	%	liczba number	%
Czechosłowacja Czechoslovakia		*	*	*	*
NRD	1971	13.011	10,2	*	*
GDR	1977	9.958	9,1	*	*
Polska	1980	85.206	41,8	9.734	38,9
Poland	1989	57.667	23,1	6.928	22,3
Rumunia Romania		*	*	*	*
Węgry	1981	432	0,9	1.622	8,2
Hungary	1988	4.030	6,3	7.355	28,5

Zródło: narodowe roczniki statystyczne*, obliczenia własne

Source: national statistical yearbook*, the author's calculations

* Narodowe roczniki statystyczne za lata 1980-1990,
National statistical yearbook, 1980-1990:
Anuarul Statistic al Republicii Socialiste Romania;
Rocznik Statystyczny GUS; Statisticka Rocenka
Ceskoslovenske Socialisticke Republiky; Statistical
Yearbook of Hungary; Statistisches Jahrbuch der DDR.

Tabela 5. Obrót towarowy w krajach środkowoeuropejskich w latach 1980-1989
Distribution in the Central European countries in 1980-1989

Kraj	Rok	Liczba placówek - Number of units				Pracownicy obrotu towarowego w tys. Employees in distribution		Wartość sprzedaży detalicznej towarów (handel + gastronomia) Value of retail turnover (distribution + catering)		
		handlowych in distribution		gastronomicznych catering		ogółem	detal	w milionach jednostek	w jednostkach porównywalnych in comparable units	
		ogółem	prywatne	ogółem	prywatne				ogółem	na 1 mieszkańca
		Country	Year	total	private	total	private	total	retailing	in millions national units
Czechosłowacja	1980	64 765	*	34 647	*	707,8	262,8	255 125	4 483 196	280,0
Czechoslovakia	1988	62 833	*	28 404	*	717,0	260,0	329 005	*	*
HRD	1977	109 640	29 527	35 616	9 784	849,9	*	111 966	9 317 455	539,5
GDR	1987	*	*	*	*	881,0	482,0	133 006	*	*
Polska	1980	203 657	21 297	25 048	4 044	1 273,7	426,7	1 334 400	18 251 746	439,9
Poland	1986	222 193	38 626	25 566	7 229	*	462,4	6 204 400	*	*
	1988	227 000	43 100	26 600	8 700	1 444,4	457,6	11 964 800	*	*
	1989	*	*	*	14 230	*	452,8	38 436 000	*	*
Rumunia	1977	*	*	*	*	575,2	*	*	*	*
Romania	1982	58 792	*	21 290	*	*	467,5	250 952	3 860 800	128,6
	1985	60 450	*	27 992	*	*	*	*	*	*
Węgry	1980	46 326	9 946	18 351	1 283	512,6	257,9	342 300	3 216 129	272,5
Hungary	1988	63 739	25 563	22 106	8 978	449,4	337,1	697 400	*	*

Źródło: narodowe roczniki statystyczne, Rocznik Statystyczny Handlu Wewnętrznego (Polska i Rumunia), obliczenia własne

Source: national statistical yearbooks, Statistical Yearbook of Retailing (Poland and Romania), the author's calculations

Tabela 6. Struktura organizacyjna usług bytowych w krajach środkowoeuropejskich w latach 1980-1989
Organizational structure of handicraft services in the Central European countries in 1980-1989

Sektor	Czechosłowacja Czechoslovakia	NRD GDR	Polska Poland	Rumunia Romania	Węgry Hungary
I. prywatny private	1. Od 1982 r. rzemiosło jako zajęcie dodatkowe since 1982 handicraft as additional work	1. Rzemiosło indywidualne, cechowe Individual guild handicraft	1. Rzemiosło indywidualne, cechowe Individual guild handicraft	Brak danych No information	1. Rzemiosło prywatne zarządzane przez ministerstwa branżowe. Cechy o roli związków zawodowych Private handicraft administered by governmental branch departments. Guilds only as trade unions
II. uspołeczniony socialised	2. Spółdzielcze placówki usługowe podległe spółdzielni "Jednota" Cooperative service units subordinated to the cooperative "Jednota"	2. Brygady rzemieślnicze w państwowych zakładach przemysłowych Handicraft brigades working in state owned plants	2. Rzemieślnicze spółdzielnie pracy zrzeszone w Centralnym Związku Spółdzielczości Pracy Handicraft cooperatives associated in the Central Union of Cooperatives	2. Rzemieślnicze spółdzielnie pracy Handicraft cooperatives	2. Rzemieślnicze spółdzielnie pracy podległe radom narodowym Handicraft cooperatives subordinated to local councils
	3. Państwowe zakłady usługowe podległe miejskim przedsiębiorstwom gospodarki komunalnej i usług State service units subordinated to municipal enterprises of communal economy	3. Rzemieślnicze spółdzielnie produkcyjne Handicraft production cooperatives	3. Spółdzielcze placówki usługowe podległe Centrali Rolniczych Spółdzielni "Samopomoc Chłopska" Cooperative service units subordinated to Central of agricultural Cooperatives "Samopomoc Chłopska"		3. Państwowe zakłady usługowe podległe ministerstwu branżowemu State service establishments subordinated to respective governmental branch departments
	4. Drobne placówki usługowe w zarządzie rad narodowych Small service units run by local councils				

Tabela 7. Usługi bytowe w krajach środkowoeuropejskich w latach 1980-1989
Handicraft services in the Central European countries in 1980-1989

Kraj Country	Rok Year	Placówki usługowe Service units		Zatrudnienie w tys. Employment in thousands			Wartość świadczonych usług Value of services rendered			Udział sektora prywatnego % share of private sector
		liczba ogółem total	prywatne private	liczba ludności na 1 placówkę population per 1 unit	ogółem total	w sektorze prywatnym in private sector	ogółem total			
							w milionach jednostek narodowych in million national units	w jednostkach porównywalnych in comparable units		
								w tys. in thousands	na 1 mieszkańca per 1 inhabitant	
Czechosłowacja Czechoslovakia	1981	31 132	*	492	284,8	*	*	*	*	
	1985	*	*	*	*	*	29 488	578 196	37,7	*
	1989	*	*	*	441,0	86,8	*	*	*	*
NRD GDR	1981	*	83 157	201	409,6	251,0	5 694	517 636	30,9	58,8
	1987	*	81 069	206	427,7	262,0	7 488	*	*	59,1
Polska Poland	1980	212 531	149 652	168	480,7	229,0	99 429	1 362 041	38,1	46,4
	1986	240 477	190 552	156	601,7	334,5	429 128	1 402 379	37,3	65,7
	1989	285 370	240 319	129	612,6	434,1	3 286 227	*	*	75,4
Rumunia Romania	1980	67 622	*	332	*	*	42 646	656 092	29,2	*
	1982	15 733x	*	1 429x	145,4x	*	*	*	*	*
	1985	78 779	*	290	*	*	59 365	*	*	*
	1985	17 010x	*	1 349x	143,3x	*	*	*	*	*
	1989	81 136	*	281	*	*	69 601	1 070 785	46,9	*
Węgry Hungary	1980	16 963xx	*	632xx	300,0	103,4	43 761	470 548	43,9	57,1
	1983	*	*	*	*	*	26 229xx	*	*	*
	1988	*	*	*	*	162,2	163 320	*	*	*

x - tylko placówki spółdzielcze (cooperative units only); xx - tylko placówki uspołecznione (socialised units only)

Źródło: narodowe roczniki statystyczne
Source: national statistical yearbooks

Tabela 8. Struktura branżowa placówek świadczących usługi bytowe w Polsce i w Rumunii w latach 1980-1989 (w procentach)
Branch structure of handicraft services in Poland and Romania in 1980-1989 in %

	Polska Poland			Rumunia Romania					
	1980	1986	1989	1980	1986	1989			
Placówki ogółem Total number of units	100	100	113,1	100	134,2	100	100	116,5	120,0
w tym: in it:									
uspołecznione socialised	100	29,6	79,4	20,8	71,6	15,8	100	116,5	120,0
prywatne private	100	70,4	127,3	79,2	160,5	84,2	—	—	—
Placówki ogółem Units, total number	100				100		100		100
w tym w usługach przemysłowych in it in industrial services total	51,8				50,2		51,8		52,1
w tym usługi: in it services									
spożywcze food services	*				*		13,3		13,7
krawieckie tailoring	10,1				6,1		10,8		10,2
metalowe metal services	6,5				5,0		6,3		6,0
motoryzacyjne automobile services	6,1				8,6		1,4		2,3
stolarskie carpentering services	4,5				5,2		*		*
szewskie shoemaking services	2,6				1,5		4,3		3,4
radiowo-telewizyjne radio-tv services	2,1				2,7		3,9		4,1
budowlanych construction serv.	34,9				31,2		6,5		5,9
osobistych personal services	9,4				11,3		12,7		13,5

Zródło: narodowe roczniki statystyczne, obliczenia własne
Source: national statistical yearbooks, the author's calculations

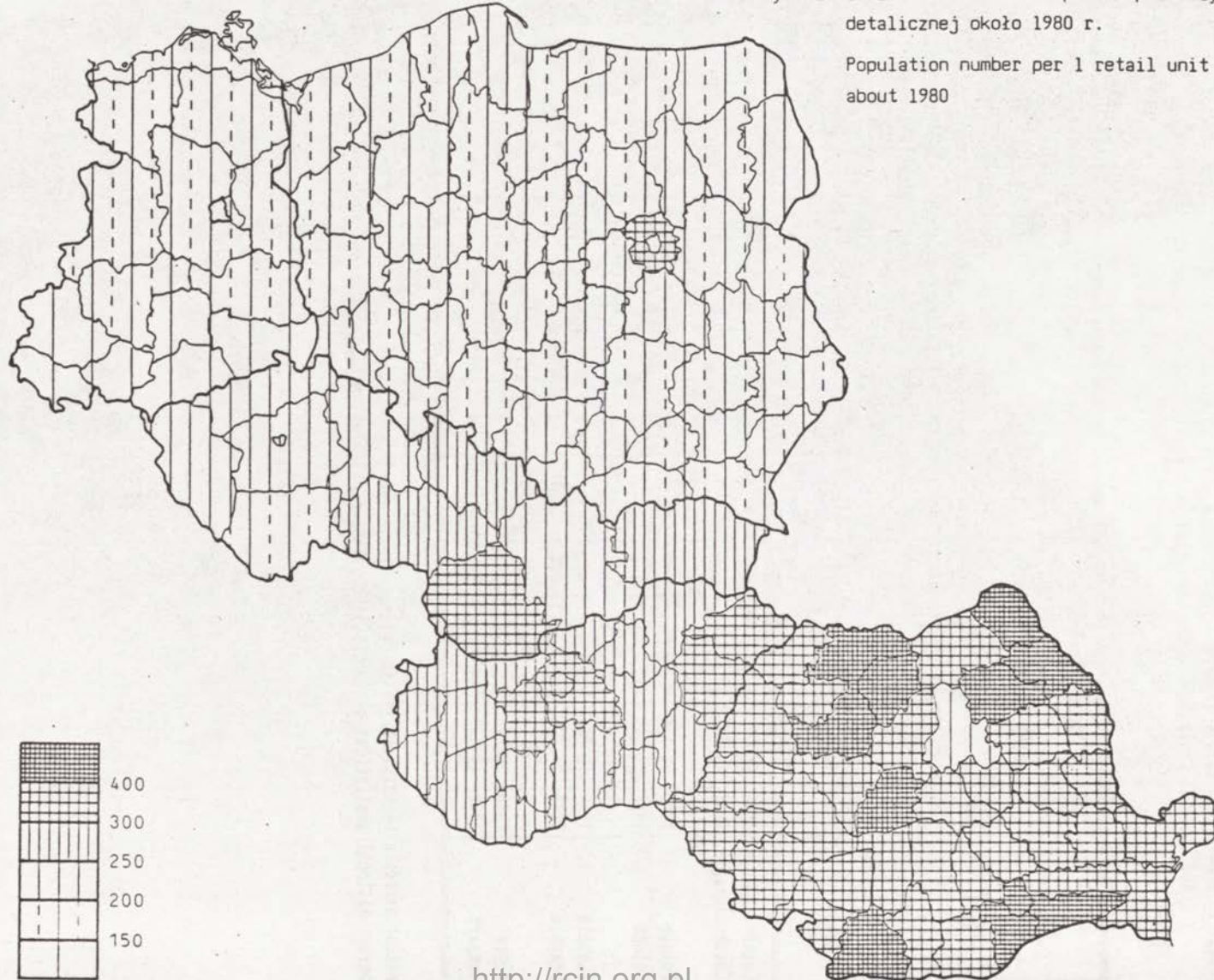
Tabela 9. Wyposażenie krajów środkowoeuropejskich w urządzenia komunalne w latach 1980-1989
 Endowment of Central European countries in communal infrastructure in 1980-1989

Kraj Country	Rok Year	Długość sieci w km Length of networks in km			% ludności korzystającej z: % of population using:			Długość linii komunikacyjnych w miastach w km Length of public transportation lines in cities in km			
		wodociągowej water	gazowej gas	kanalizacyjnej sewage	wodociągów water piping	gazu przewodowego pipelined gas	kanalizacji sewage piping	tramwajowej tramsways	trolejbusowej trolleys	autobusowej busses	metra underground
Czechosłowacja Czechoslovakia	1980	51 606	*	22 483	70,3	*	57,4	*	239	2 740	*
	1988	65 655	*	26 589	79,7	*	64,8	*	360	2 991	*
Polska Poland	1980	53 128	22 402	20 497	51,3	43,3	46,5	933	45	13 145	*
	1988	83 919	37 825	25 077	55,1	50,4	50,1	915	94	19 145	*
Rumunia Romania	1980	19 060	7 694	9 032	*	*	*	649	*	*	16
	1989	27 795	10 111	13 627	*	*	*	1 044	*	*	115
Węgry Hungary	1980	35 799	6 786	9 732	75,3	*	40,5	*	*	*	*
	1988	49 021	18 210	13 742	89,0	*	49,9	*	*	*	*

Źródło: narodowe roczniki statystyczne, obliczenia własne
 Source: national statistical yearbooks, the author's calculations

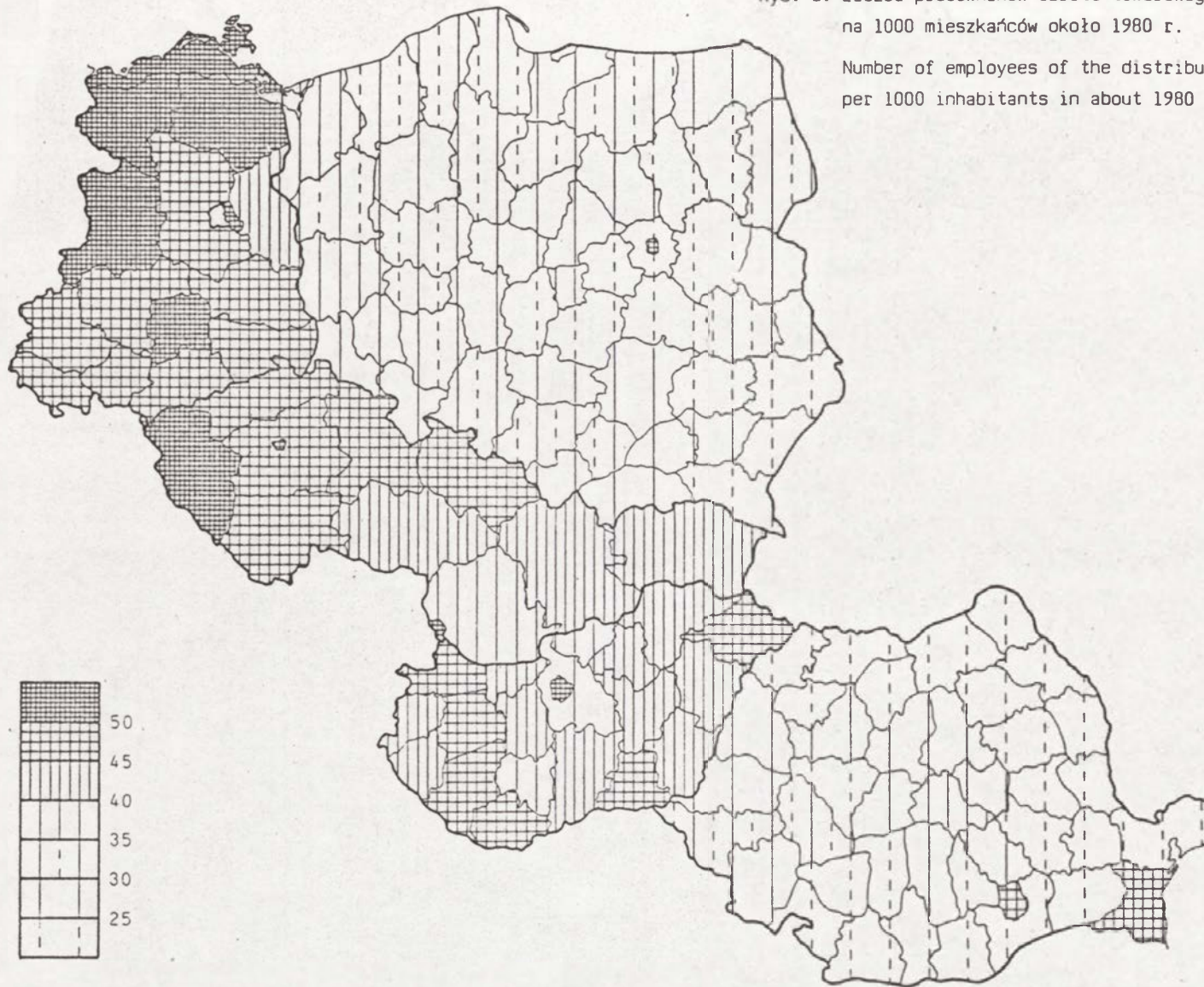
Ryc. 1. Liczba ludności na 1 punkt sprzedaży
detalicznej około 1980 r.

Population number per 1 retail unit in
about 1980

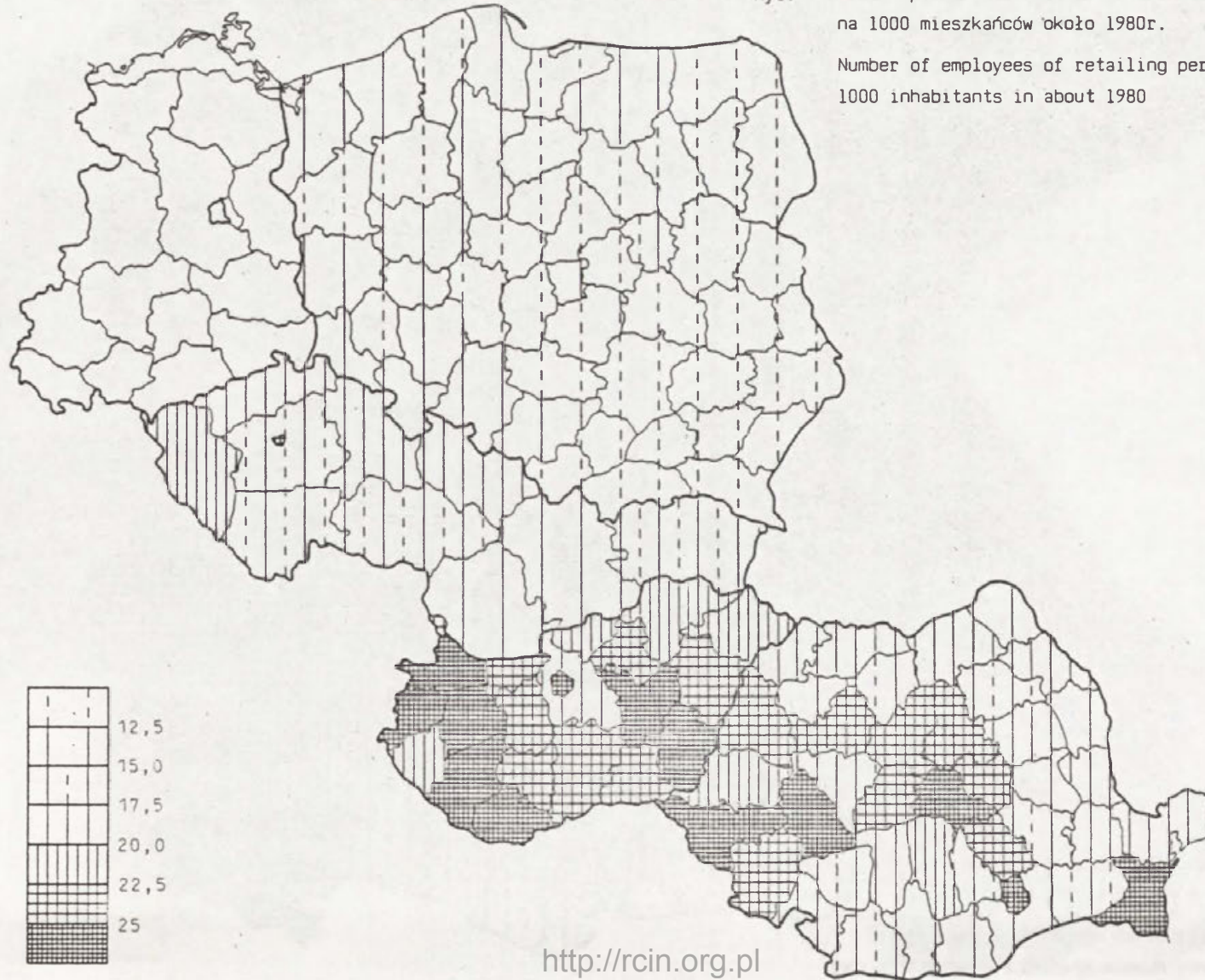
Ryc. 2. Liczba pracowników obrotu towarowego
na 1000 mieszkańców około 1980 r.

Number of employees of the distribution
per 1000 inhabitants in about 1980

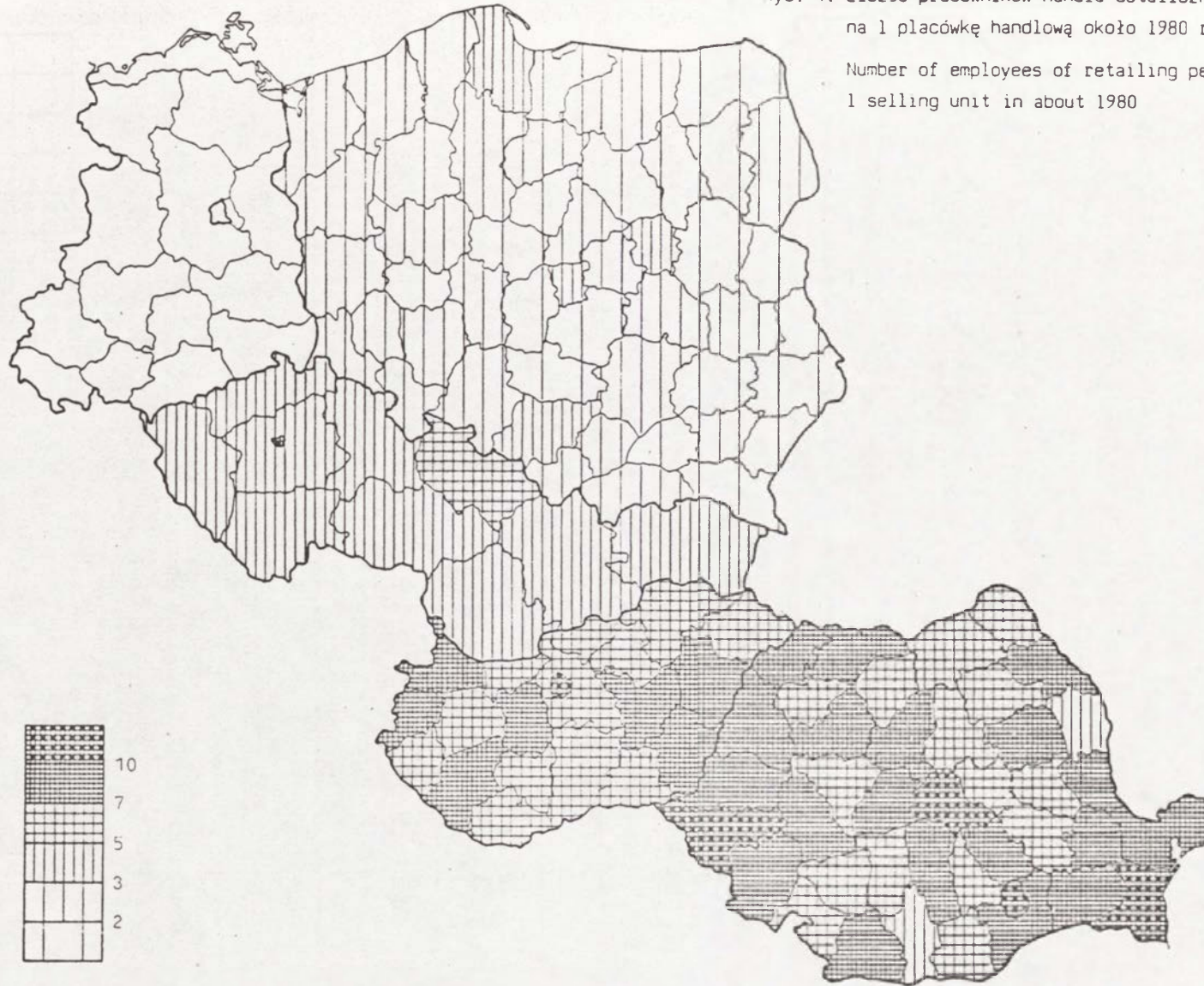
Ryc. 3. Liczba pracowników handlu detalicznego
na 1000 mieszkańców około 1980r.

Number of employees of retailing per
1000 inhabitants in about 1980

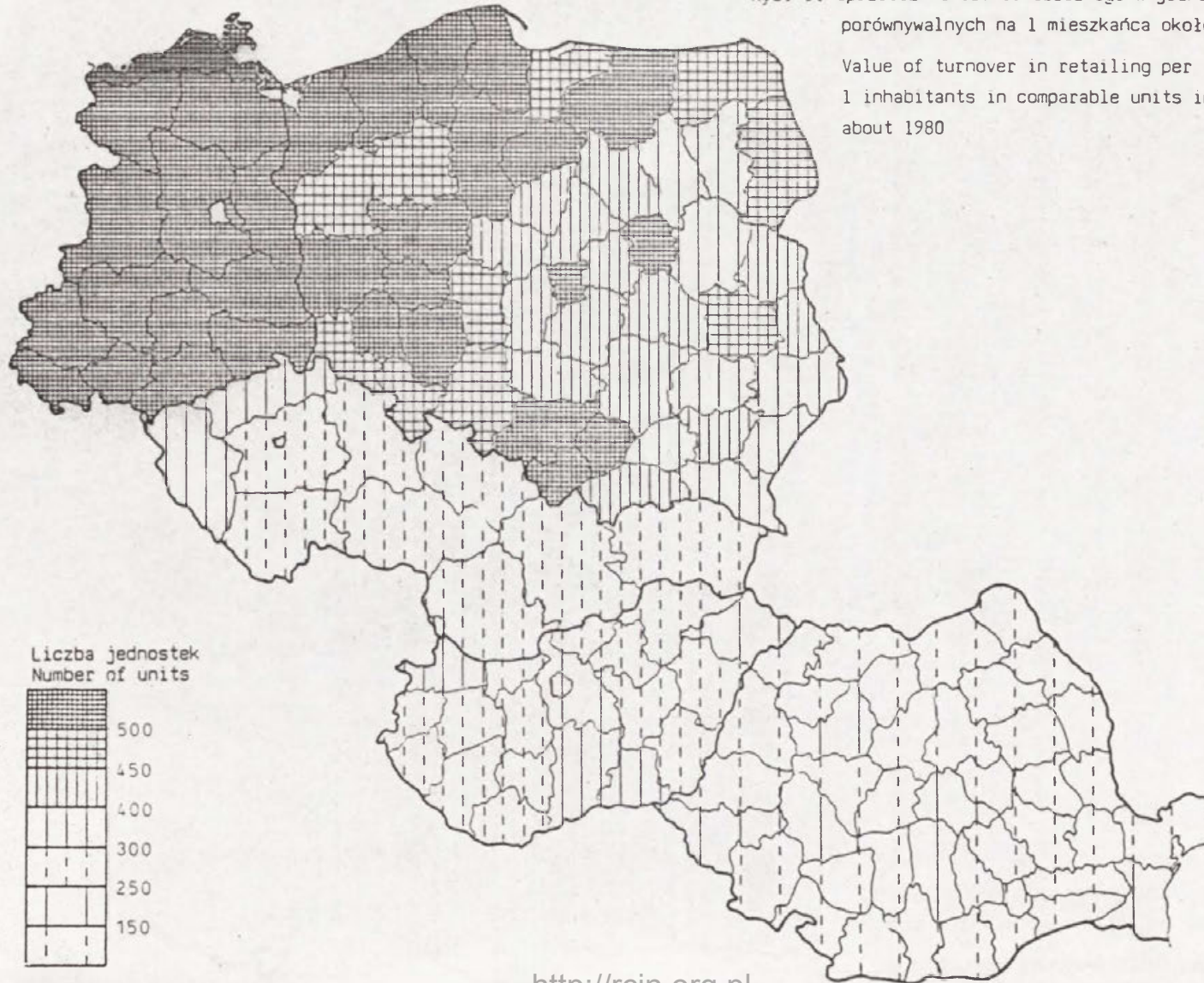
Ryc. 4. Liczba pracowników handlu detalicznego
na 1 placówkę handlową około 1980 r.

Number of employees of retailing per
1 selling unit in about 1980

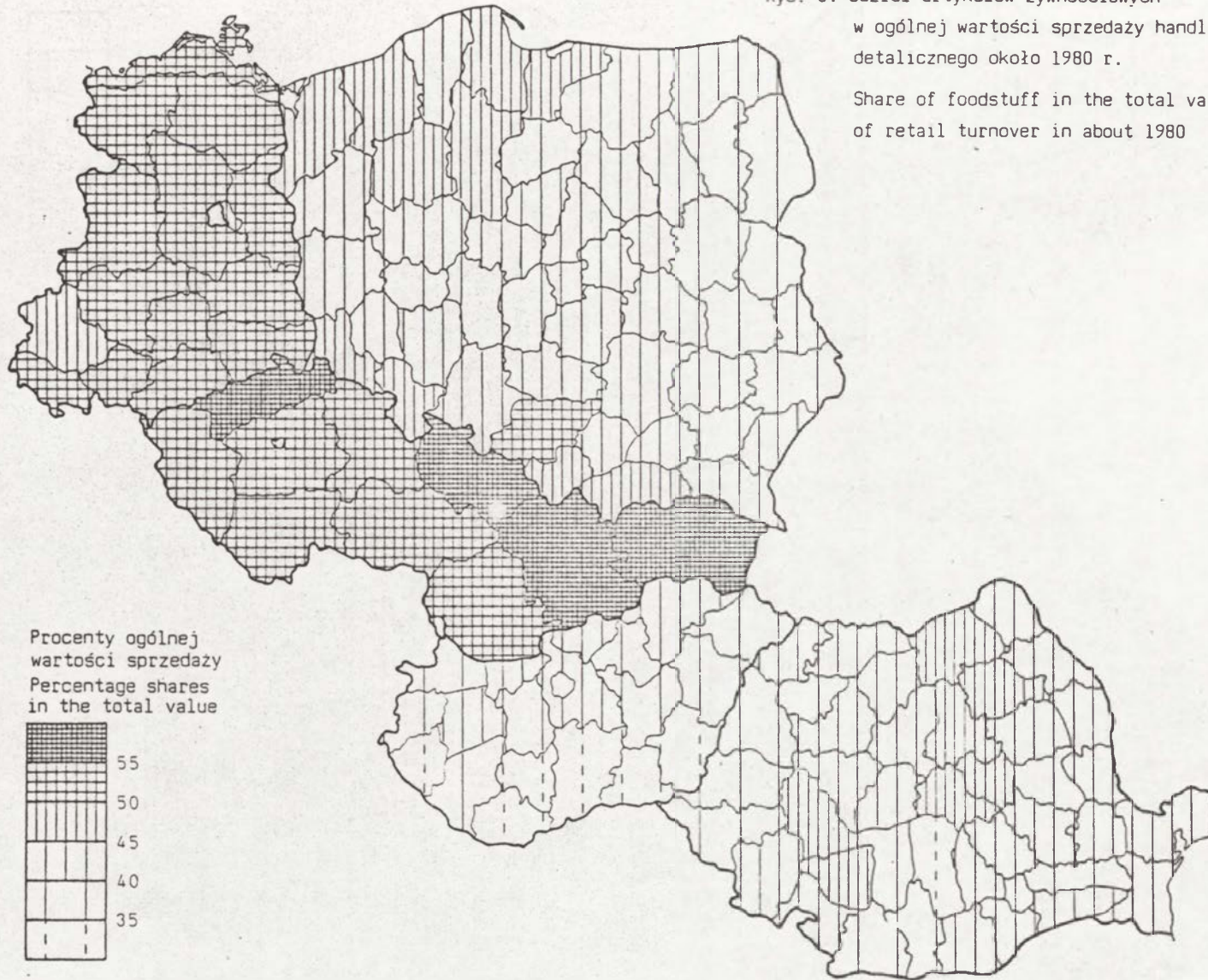
Ryc. 5. Sprzedaż handlu detalicznego w jednostkach porównywalnych na 1 mieszkańca około 1980 r.

Value of turnover in retailing per 1 inhabitants in comparable units in about 1980

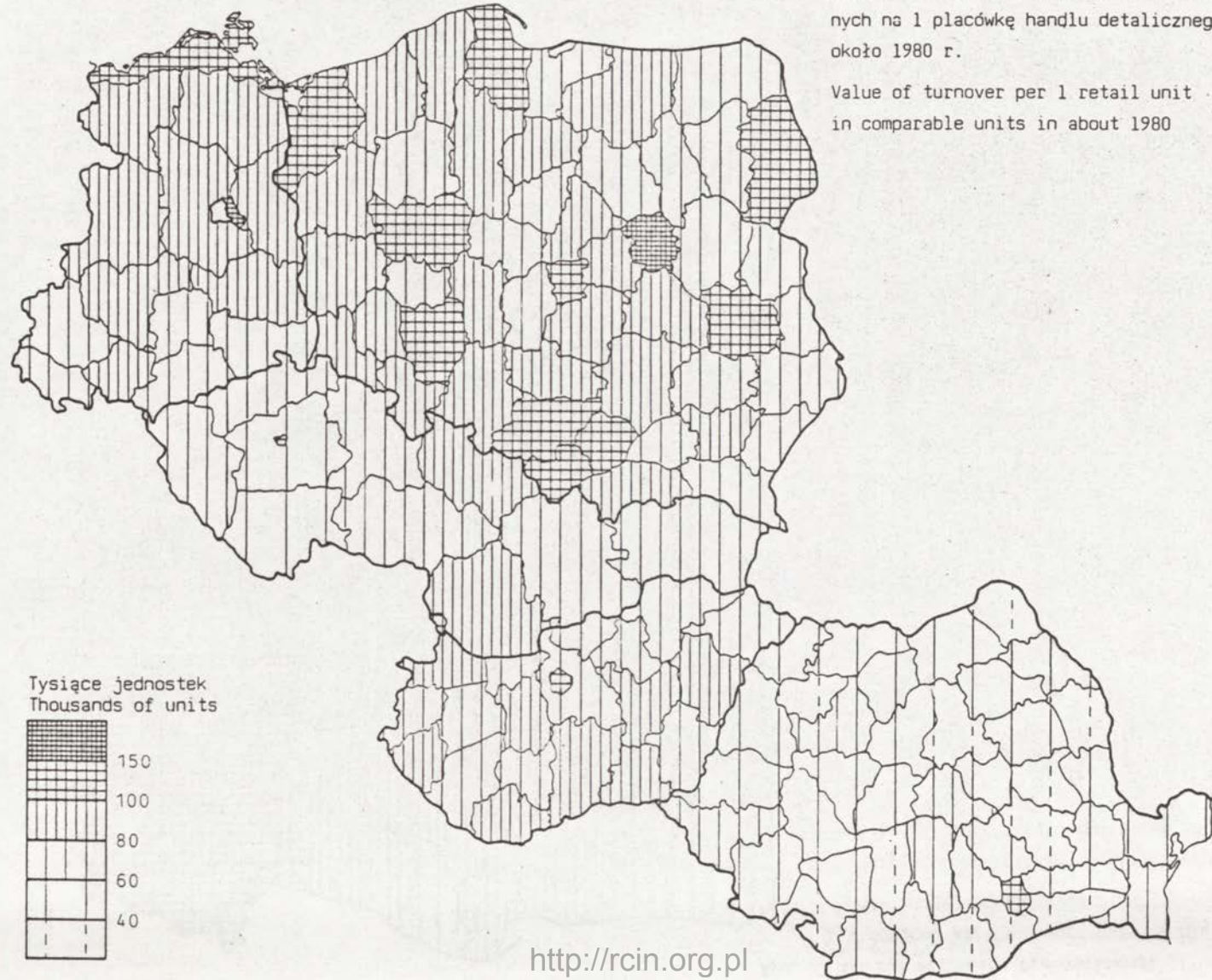
Ryc. 6. Udział artykułów żywnościowych
w ogólnej wartości sprzedaży handlu
detalicznego około 1980 r.

Share of foodstuff in the total value
of retail turnover in about 1980

Ryc. 7. Wartość sprzedaży w jednostkach porównywalnych na 1 placówkę handlu detalicznego około 1980 r.

Value of turnover per 1 retail unit in comparable units in about 1980

Tysiące jednostek
Thousands of units

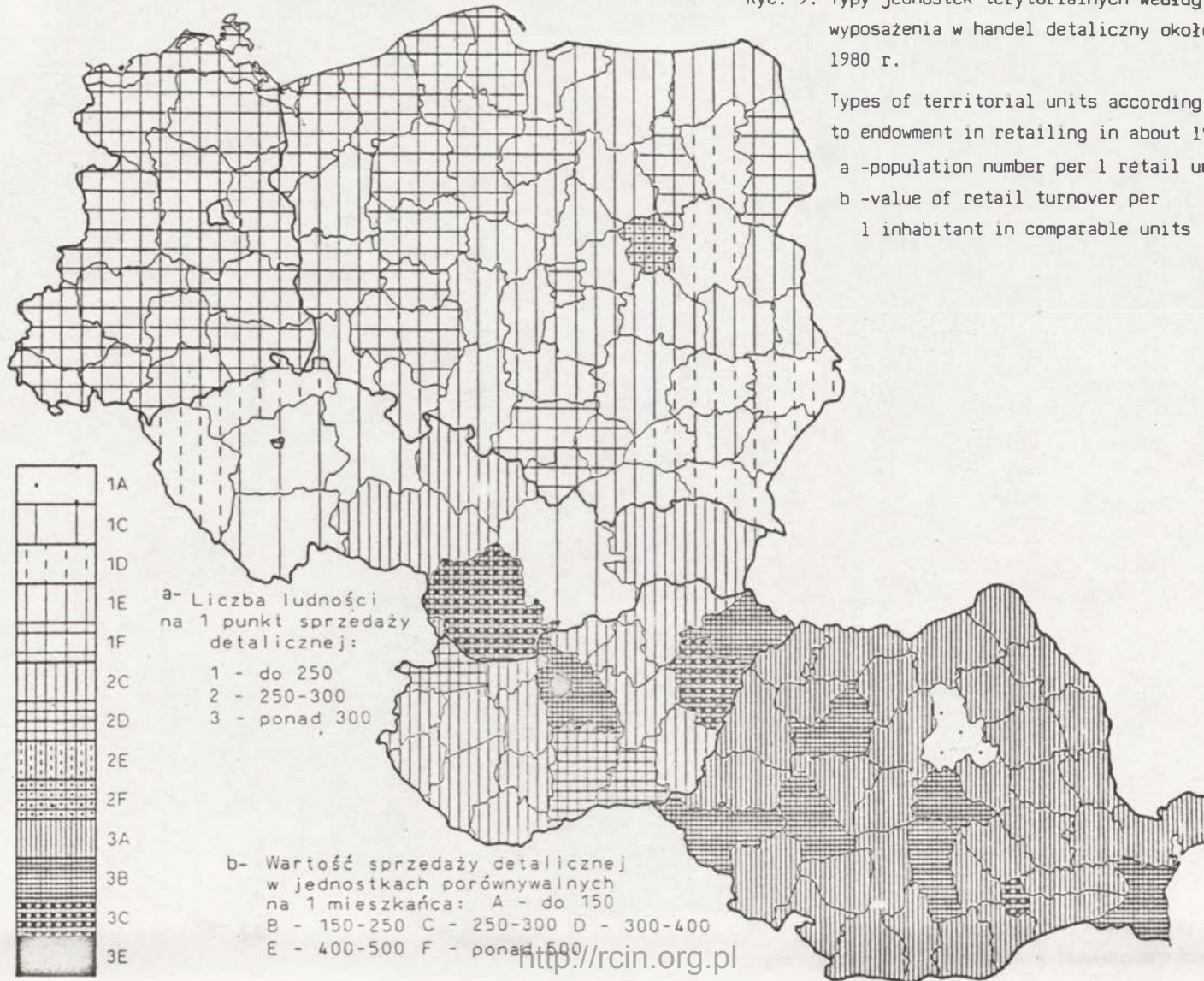
Ryc. 8. Wartość sprzedaży w jednostkach porównywalnych na 1 pracownika handlu detalicznego około 1980 r.

Value of turnover per 1 employee in retailing in comparable units in about 1980

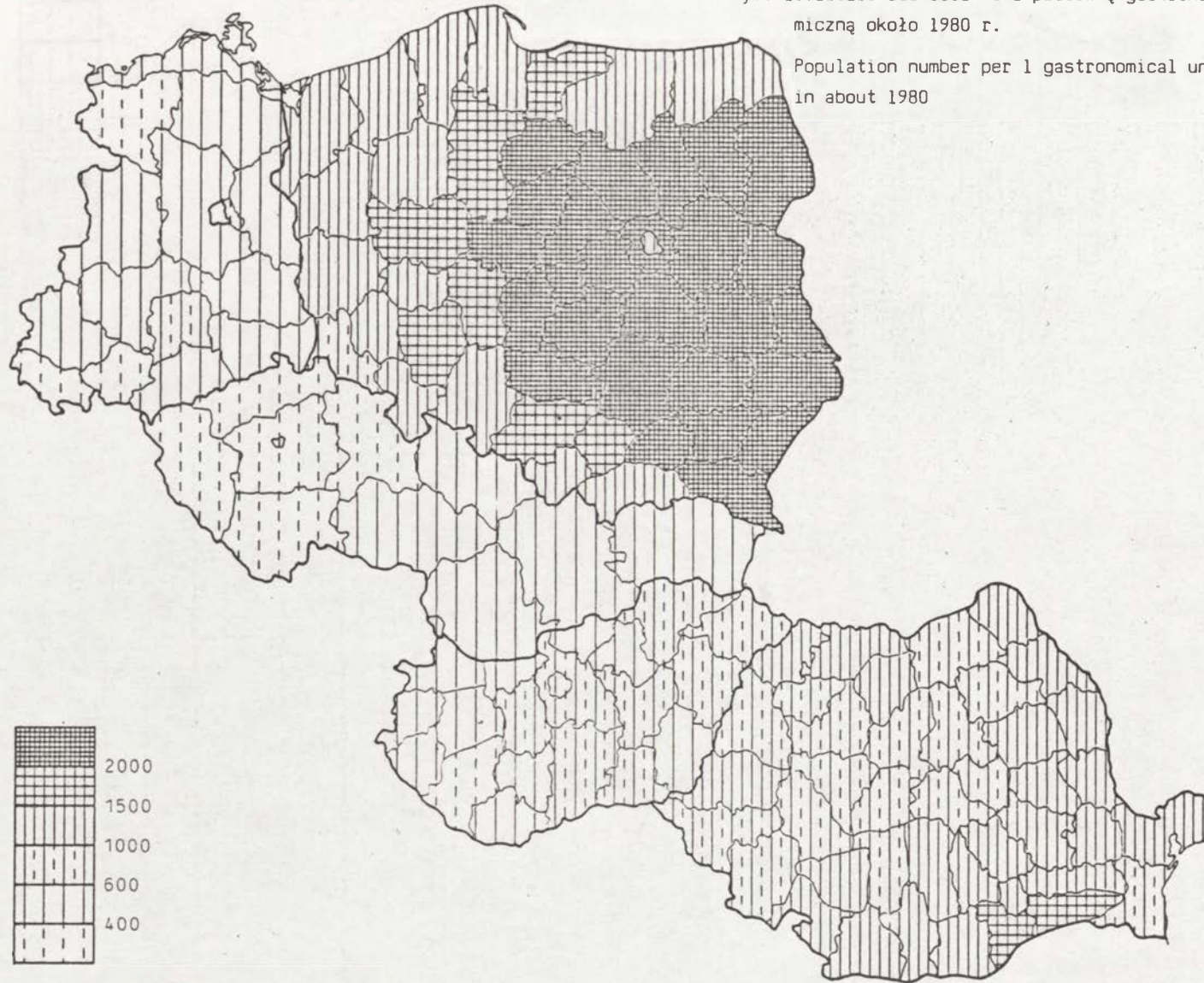
Ryc. 9. Typy jednostek terytorialnych według wyposażenia w handel detaliczny około 1980 r.

Types of territorial units according to endowment in retailing in about 1980
 a -population number per 1 retail unit;
 b -value of retail turnover per 1 inhabitant in comparable units

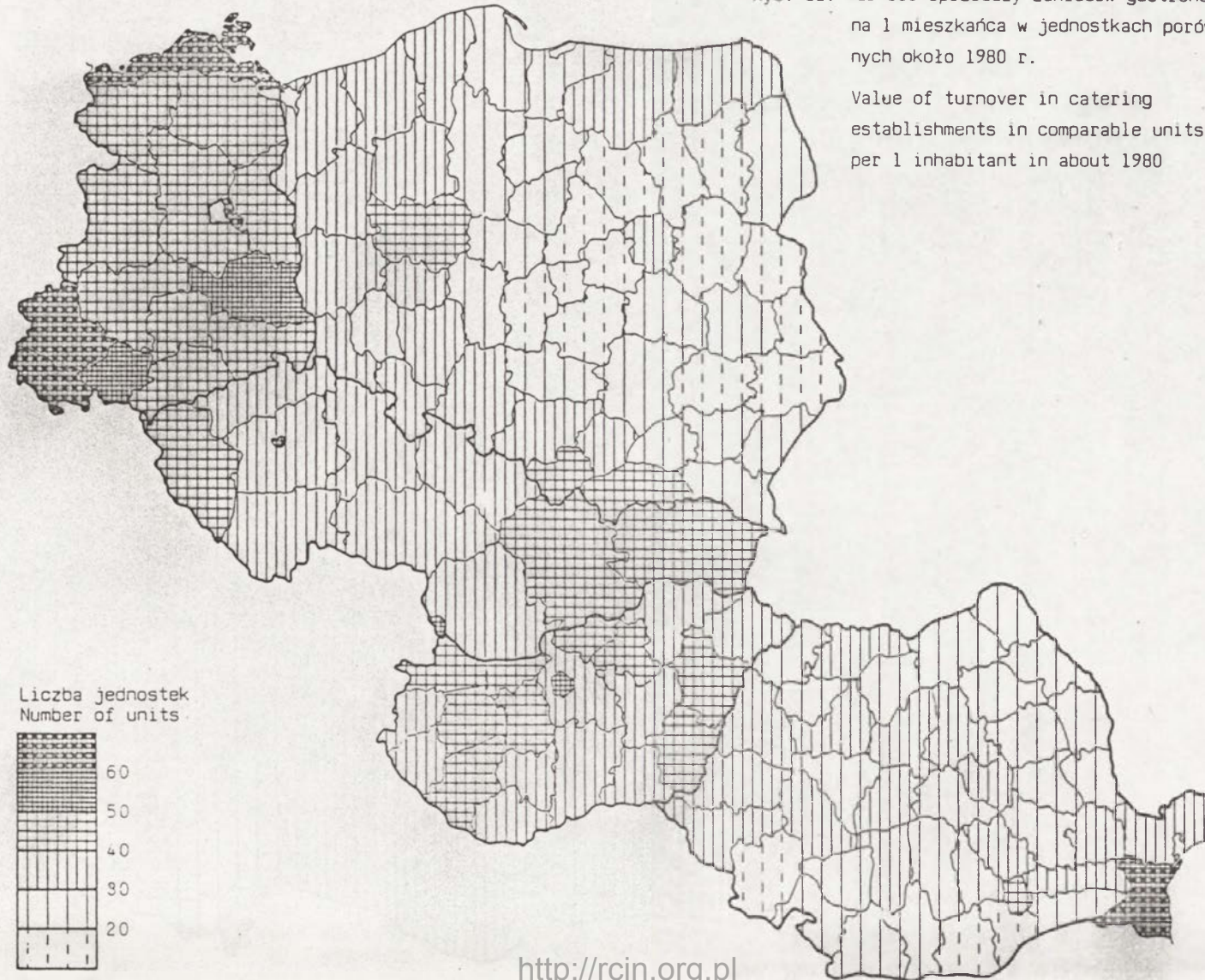
Ryc. 10. Liczba ludności na 1 placówkę gastronomiczną około 1980 r.

Population number per 1 gastronomical unit
in about 1980

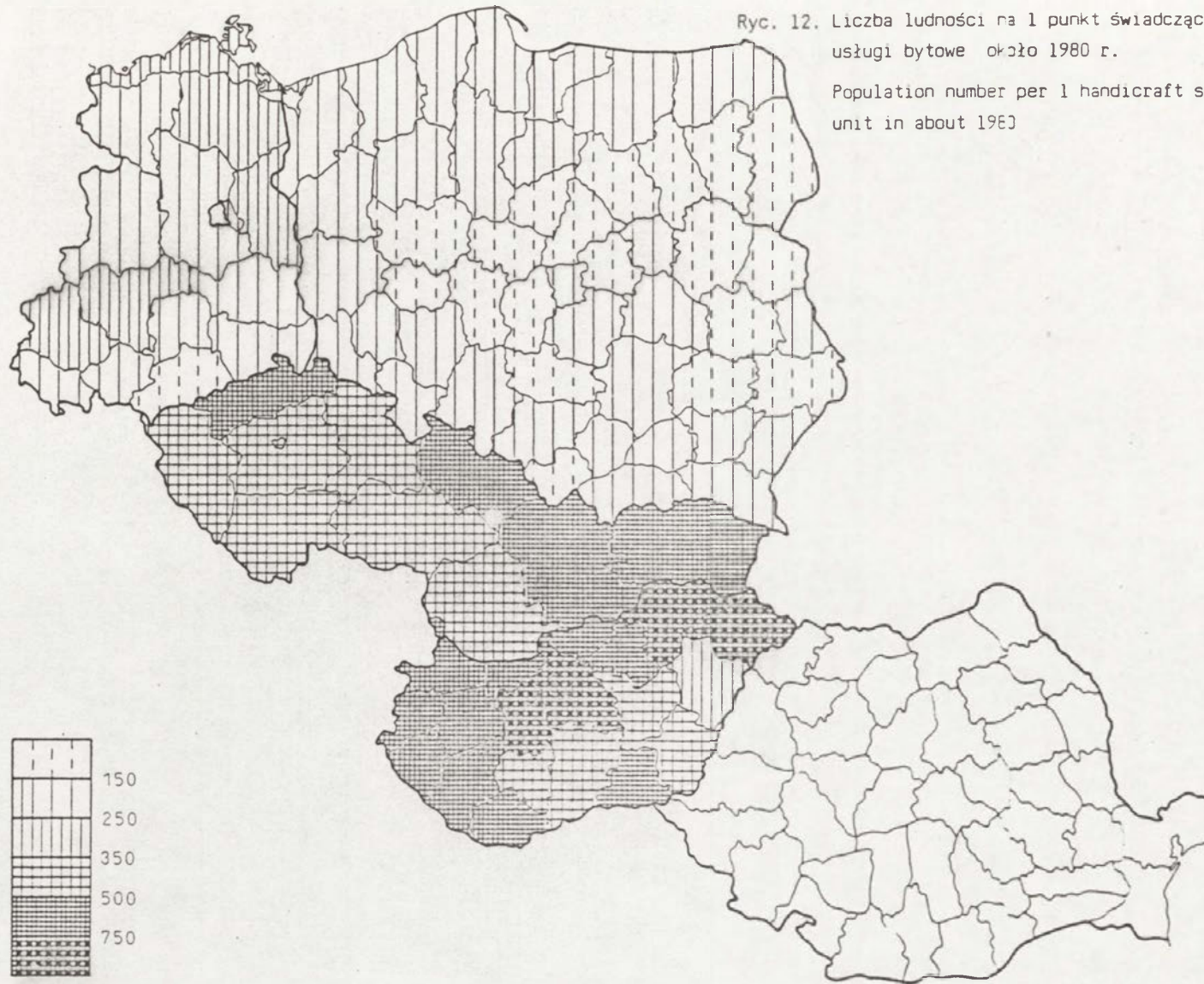
Ryc. 11. Wartość sprzedaży zakładów gastronomicznych na 1 mieszkańca w jednostkach porównywalnych około 1980 r.

Value of turnover in catering establishments in comparable units per 1 inhabitant in about 1980

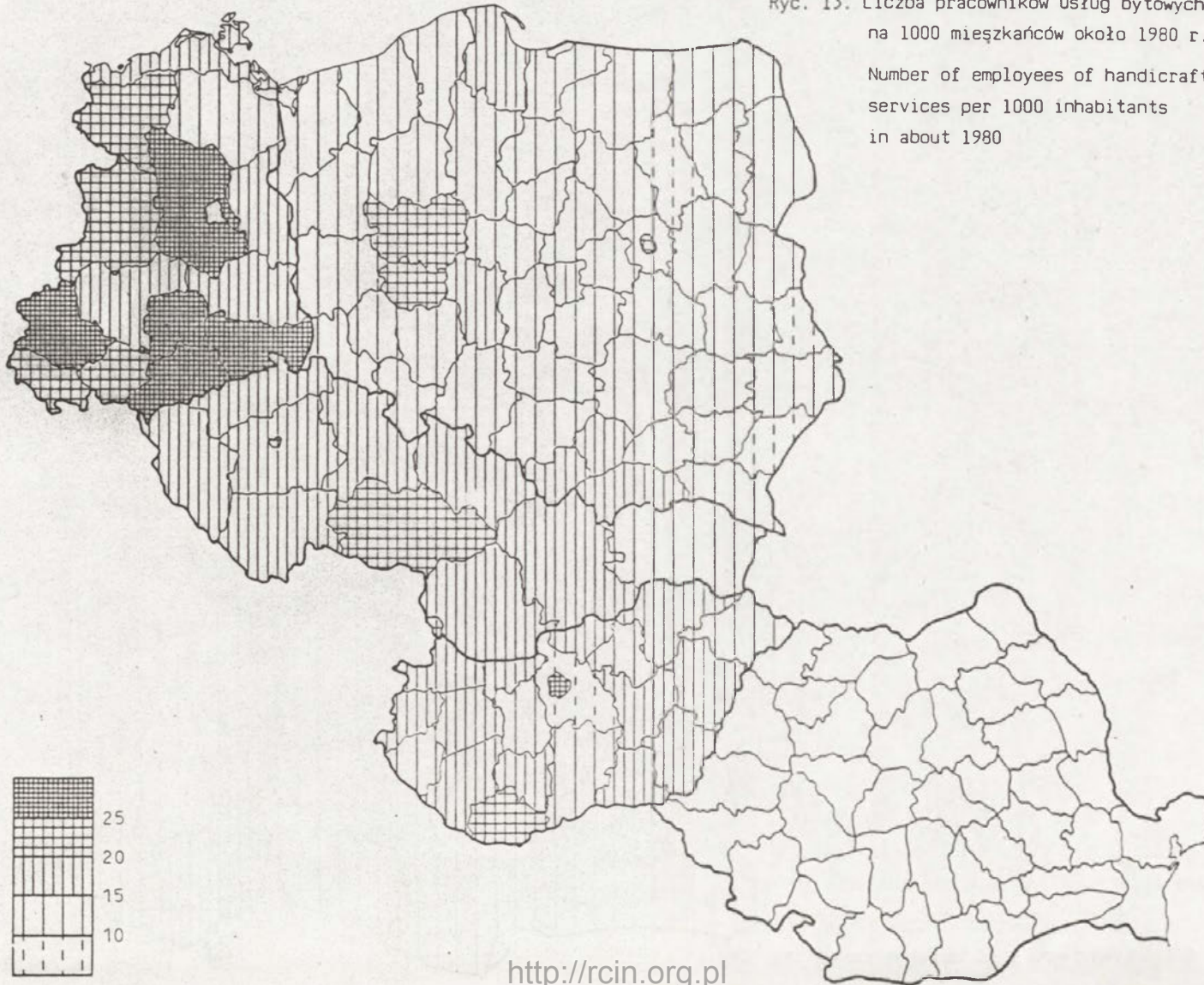

Ryc. 12. Liczba ludności na 1 punkt świadczący usługi bytowe około 1980 r.

Population number per 1 handicraft service unit in about 1980

Ryc. 13. Liczba pracowników usług bytowych
na 1000 mieszkańców około 1980 r.
Number of employees of handicraft
services per 1000 inhabitants
in about 1980

Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

1. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Antropoklimat Polski, Warszawa 1991.
2. G. WĘCŁAWOWICZ - Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w aglomeracji warszawskiej (1978 i 1988), Warszawa 1991.
3. P. EBERHARDT - Rozmieszczenie i dynamika ludności wiejskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku, Warszawa 1991.
4. L. STARKEL, B. OBRĘBSKA-STARKŁOWA - Efekt cieplarniany a globalne zmiany środowiska przyrodniczego, Warszawa 1991.
5. K. BŁAŻEJCZYK, B. KRAWCZYK, J. SKOCZEK - Badania topoklimatyczne i mikroklimatyczne w różnych strefach klimatycznych, Warszawa 1992.
6. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Uwagi o metodach badań klimatu miast;
K. BŁAŻEJCZYK - Wpływ urbanizacji na lokalne warunki bioklimatyczne (na przykładzie woj. katowickiego);
J. PIWOWARCZYK - Wpływ rzeźby terenu na bezpośrednie promieniowanie słoneczne w Zakopanem, Warszawa 1992.
7. R. SZCZĘSNY - Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym Polski. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938-1988.
W. STOLA, R. SZCZĘSNY - Funkcje podstawowe gmin a typy rolnictwa indywidualnego, Warszawa 1992.
8. K. BŁAŻEJCZYK - Bioklimatyczna analiza warunków pogodowych w Polsce, Warszawa 1992.
9. B. GŁĘBOCKI - Organizacja przestrzenna rolnictwa indywidualnego w gminie Wolsztyn;
W. TYSZKIEWICZ, K. ZELENSKÝ - Typy rolnictwa uspołecznionego Słowacji, Warszawa 1992.

PL - ISSN 0867-6836

WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA
<http://rcin.org.pl>